

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ І ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА

(ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ)

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2015

УДК 321.01 (075.8)

ББК Ф01Я73

П 50

Колектив авторів:

В. О. Копилов, І. І. Ковальова, Л. А. Лобанова, О. М. Мостіпан,
О. В. Раздіна, В. Б. Селевко, С. Є. Чмихун, Л. А. Васильєва

Рецензенти: д-р філос. наук, проф. О. П. Проценко,
канд. філос. наук, доц. Я. М. Кунденко

Політична теорія і політична практика (Основні поняття)
П 50 [Текст] : навч. посіб. / В. О. Копилов, І. І. Ковальова, Л. А. Лобанова та ін. – Х. : Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харк. авіац. ін.-т», 2015. – 196 с.

ISBN 978-966-662-401-0

Наведено характеристики основних понять політології. Усі поняття систематизовано за смисловими блоками, структурованими з урахуванням внутрішнього змісту і логічно взаємозв'язаними за зовнішньою формою. Сміслові блоки: «Пролегомени політології», «Учасники політичного процесу», «Політичні відносини», «Політичні норми», «Політична культура і політична свідомість», «Політичний режим», «Світова політика і міжнародні відносини».

Для студентів, які самостійно вивчають соціально-політичні науки, курс «Політологія», а також для всіх, хто цікавиться питаннями сучасної політичної теорії і практики.

Бібліогр.: 52 назви

УДК 321.01 (075.8)

ББК Ф01Я73

ISBN 978-966-662-401-0

© Колектив авторів, 2015

© Національний аерокосмічний

університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут», 2015

З М І С Т

1. ПРОЛЕГОМЕНИ ПОЛІТОЛОГІЇ.....	5
Політологія.....	5
Політика	12
Політична влада.....	16
Політична система суспільства.....	20
2. УЧАСНИКИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ	23
Суб'єкти й об'єкти політики.....	23
2.1. Політичні інститути.....	24
Держава.....	24
Політична партія.....	43
Суспільно-політична організація.....	60
Церква.....	62
Засоби масової інформації.....	63
2.2. Соціальна група.....	65
Групи тиску (лобі).....	65
Бюрократія.....	69
Еліта.....	72
2.3. Політична людина.....	74
Людина і громадянин.....	74
Права і свободи людини.....	77
Лідер.....	83
3. ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ.....	87
Політичні відносини (загальне поняття).....	87
Політичні дії.....	89
Політичний процес.....	90
Реформа політична.....	92
Революція.....	94
Конфлікт.....	98
Компроміс в політиці.....	105
Екстремізм.....	107
Тероризм.....	109
Демагогія.....	109
Популізм.....	110

4. ПОЛІТИЧНІ НОРМИ	112
Політичні норми (загальне поняття).....	112
Мораль.....	114
Релігія.....	115
Традиція.....	117
Право.....	118
Конституція.....	120
Приватні або корпоративні норми.....	122
5. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ.....	122
Політична культура (загальне поняття).....	122
Політична свідомість (загальне поняття).....	125
Політична ідеологія.....	126
Консерватизм.....	128
Лібералізм.....	130
Соціал-демократія.....	131
Політична поведінка.....	133
Політична соціалізація.....	135
Політичні маніпуляції.....	146
6. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ.....	147
Політичний режим (загальне визначення).....	147
Демократичний режим.....	149
Народовладдя.....	156
Політичний плюралізм.....	158
Поділ влади.....	159
Вибори.....	160
Референдум.....	166
Авторитарний режим.....	167
Тоталітарний режим.....	171
7. СВІТОВА ПОЛІТИКА ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ.....	177
Глобальні проблеми сучасності.....	177
Міжнародні відносини.....	181
Міжнародне право.....	184
Міжнародні організації.....	186
Геополітика.....	188
Зовнішня політикаю.....	190
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК.....	192

1. ПРОЛЕГОМЕНИ ПОЛІТОЛОГІЇ

Політологія. У першому наближенні зміст грецького словосполучення політологія досить очевидний. «Політ» – від грецької «politica», тобто політика, і «логія» – від грецької «logos», тобто наука. Таким чином, в етимологічному контексті виходить: політологія – це наука про політику.

Серед атрибутивних ознак науки найчастіше фахівці називають такі: наявність свого власного, специфічного об'єкта відображення, об'єкта науки; наявність свого власного, специфічного предмета; наявність унікальних законів і категорій; наявність певного методу пізнання; верифікованість, перевірність здобутих знань. Саме за цими загальноновизнаними параметрами і розглянемо науку політологію.

Об'єкт науки – це частина об'єктивного світу, що досліджується цією наукою. Причому об'єктом є не будь-яка частина дійсності, а лише та, що має властивості цілісності, системності, самодостатності, об'єктивності щодо суб'єкта пізнання тощо.

Отже, об'єктом політології є політика. І дійсно, з одного боку, політика відповідає всім необхідним і достатнім ознакам об'єкта науки, а з іншого – жодна з уже визнаних сьогодні наук не претендує на політику як свій об'єкт, хоча політика вивчається багатьма іншими науками, наприклад історією, юриспруденцією, економікою та ін. Однак очевидним є те, що для всіх цих наук політика не є необхідним і достатнім об'єктом, вони вивчають лише деякі політичні аспекти, проблеми, маючи при цьому свій власний об'єкт. Політологія ж вивчає політику в усій її цілісності й організованій складності як самодостатню систему суспільства в своїй єдності та різноманітності. Політика є для політології єдиним змістовним полем, необхідним і достатнім.

Під предметом науки розуміють сукупність законів організації, функціонування та розвитку її об'єкта. Нагадаємо, що закон – це стійкі, повторювані, інваріантні, сутнісні відносини між сутнісними сторонами, явищами в об'єкті. Таким чином, предмет науки – це вже значний результат в пізнанні, дослідженні об'єкта, це вищий продукт рефлексії. Якщо об'єкт існує завжди і незалежно від ученого, то предмет з'являється одного разу й існує як суб'єктивна реальність, що залежить від ученого. Предмет з'являється тоді, коли зрозумілим стає щось істотне в об'єкті.

Основу предмета науки складають, як уже зазначалось, закони організації, функціонування та розвитку об'єкта. Отже, предмет політології – це сукупність законів організації, функціонування та розвитку політики. За тривалий період вивчення політики (навіть якщо почати літочислення цих досліджень і з законів Хаммурапі, отримаємо період майже в 4 000 років) дослідникам удалося зрозуміти деякі аспекти її сутності, сформулювати ряд специфічних законів структури і динаміки політики, тобто визначити предмет політології.

Відому сьогодні безліч законів політології можна класифікувати за різними ознаками. Однією з найбільш поширених класифікацій є розподіл законів науки на закони організації, закони функціонування і закони розвитку об'єкта, у даному разі політики. Закони організації відображають структуру політичного простору, фіксуючи основні елементи, відносини між ними і перш за все відносини ієрархії. Закони функціонування відображають діяльнісну сторону політики, фіксуючи головне в політичному житті на тому чи іншому динамічному рівні, на конкретному етапі політичного процесу. Закони розвитку відображають механізми переходу від однієї політичної якості до іншої – це закони політичного процесу.

Позитивне вирішення питання про існування специфічних законів політології виводить проблему категорій на рівень апіорних, оскільки

закон науки формулюється в категоріях. Нагадаємо, що категорії – це гранично загальні фундаментальні поняття, що відображають найбільш істотні зв'язки і відносини реальної дійсності та пізнання. Таким чином, як тільки система знань вбачає і розуміє суттєві сторони і відносини в своєму об'єкті, вона починає їх визначати, тобто формулювати свої категорії (не випадково категорії називають сходишками пізнання).

З одного боку, як і багато інших наук, політологія широко використовує категорії споріднених і навіть неспоріднених наук, наприклад категорії соціальної психології – мотив, інтерес, думку тощо. Однак найбільш широко в політології використовуються категорії філософії та соціології: суспільство, культура, розвиток, соціальні групи, особистість, народ і т. ін. З іншого боку, до теперішнього часу політологія виробила велику кількість власних категорій, які найчастіше є конкретизацією категорій соціальної філософії, – політична культура, політична влада, політична система тощо. Є серед категорій політології й абсолютно власні – це демократія, поділ влади, форма державного устрою і т. ін. Первинною, тобто вихідною, категорією політології є категорія політична влада, і оскільки її присутність відчувається практично в усіх інших категоріях і законах, через неї визначається зміст усього політичного.

Як уже зазначалось, наука побудована на відображенні об'єктивної дійсності в суб'єктивній площині. Тому її найважливішою характеристикою є методи відображення, збору й оброблення інформації про об'єкт. Визнаємо відразу ж – політологія не має свого власного, тільки їй властивого методу пізнання. І в цьому вона не унікальна. Ряд наук, чий науковий статус не викликає сумніву, також не мають своїх специфічних методів, наприклад юриспруденція або економіка. Виникаючи і довгий час існуючи в межах інших наук, політологія навчилася дуже ефективно використовувати їхні методи для вирішення своїх завдань – пошуку і опису сутності політичних явищ.

Аналізуючи методи, що використовуються в політології, прийнято виділяти три головні групи: *загальні методи* (порівняльний, системний, структурно-функціональний), *загально-логічні* (до цієї групи методів входять аналіз і синтез, індукція і дедукція, перехід від абстрактного до конкретного та від конкретного до абстрактного, уявний експеримент, математичне моделювання та багато інших аналогічних методів) і *методи емпіричних досліджень* (традиційно ці методи найбільш повно розвивалися в соціології, але сьогодні вже жодне велике політологічне дослідження не обходиться без емпіричних методів або ж методів конкретної соціології. Оскільки ці методи на відміну від інших передбачають отримання цифрових результатів, їх досить часто називають кількісними методами. До них належать статистичні методи, аналіз документів, анкетування, інтерв'ювання, лабораторний експеримент, ігровий метод, спостереження тощо).

Важливою характеристикою науки є верифікованість, перевірність знань, їх підтверджуваність у різних практичних умовах. У природних і технічних науках методом перевірки є спеціально організований експеримент. Як спосіб підтвердження висновків експеримент широко використовується і в криміналістиці (так званий слідчий експеримент). Останнім часом експеримент став використовуватися і в соціології, особливо в соціології праці й освіти. Однак в політології сьогодні експеримент практично не застосовується з метою верифікації знань.

Практика як критерій істини є головним способом перевірки істинності суджень про політику. У цьому випадку маємо запізнілу оцінку, відповідні соціальні наслідки й інші негативні характеристики, але ніякого іншого універсального методу поки не існує. Розроблена марксизмом-ленінізмом ідея комунізму в теоретичній площині мала бездоганний вигляд, що й змусило повірити в неї багато мільйонів людей, у тому числі й великих учених, але перевірка практикою показала її неспроможність. Такий

особливий характер верифікації політологічного знання висуває особливі вимоги до політологів і політиків, які реалізують на практиці їх судження.

Складність об'єкта дослідження – політики – зумовила і складність внутрішньої структури науки про політику – політології. Існують різні точки зору щодо структури політології. Найбільш плідним є традиційне для багатьох інших наук структурування, відповідно до якого політологію поділяють на теоретичну та прикладну. Сенс теоретичної політології полягає у формуванні загальної теорії політики, в пошуку і формулюванні головних тенденцій, понять, закономірностей. Зміст прикладної політології – формування конкретних політичних технологій, методів, прийомів, за допомогою яких можна найбільш ефективно вирішити ту чи іншу конкретну задачу політичної практики.

У свою чергу, і теоретична, і прикладна політологія поділяється на ще більш конкретні частини. Теоретичну політологію, наприклад, можна структурувати на такі галузі знань: політична філософія (іноді використовують термін «філософія політики»), політична антропологія, політична психологія, політична соціологія.

Залежно від конкретного об'єкта програми можуть бути виділені специфічні напрямки і в прикладній політології: політичний маркетинг, політичний менеджмент, політична іміджологія, політична прогностика.

Перелічені структурні напрямки теоретичної та прикладної політології показують, що наука про політику тісно пов'язана з низкою інших самостійних наук. Взаємодіючи з філософією, політологія отримує методологічну базу своїх власних досліджень, використовує значну кількість категорій філософії. Перше теоретичне знання про політику формується саме в надрах філософії (перша робота з символічною назвою «Політика» була написана Арістотелем – видатним філософом Стародавньої Греції). Історія забезпечує політологію прикладами різних моделей розвитку політичних процесів, створюючи таким чином необхідну

основу для прийняття найбільш ефективних рішень у сьогоденні і формування екстраполяційних моделей прогнозування.

Усе більш тісний зв'язок у кінці ХХ століття формується між політологією та соціальною психологією, яка допомагає зрозуміти механізми поведінки як окремих особистостей, так і великих соціальних груп у політичній обстановці. Соціальна психологія забезпечує політологічні дослідження, які є поведінково орієнтовними (таких стає все більше), а також є методологією і методикою пізнання. Символом такого зближення політології та соціальної психології вважається робота видатного американського політолога Г. Ласуелла «Психологія і політика», що вийшла в 1930 р.

Юридична наука створює для політології чітку нормативну базу, «правила гри» політичних суб'єктів та об'єктів, знання яких формує певні алгоритми політичного дослідження. Багато політологічних концепцій, особливо про державу, партії, процедуру виборів тощо, були істотно розроблені саме в проблемному полі юриспруденції і звідти перейшли в політологію. У свою чергу, політологія сьогодні забезпечує методологічними принципами і теоретичними основами юридичну науку, наприклад, принципами дії політичних інститутів, у тому числі й держави, які мають формалізуватися в юридичних нормах.

У ряді випадків взаємодія політології з іншими науками приводить до взаємопроникнення й утворення так званих маргінальних сфер, які можна трактувати як частину тієї або іншої науки. Наприклад, політична філософія або політична психологія, без яких сьогодні неможливо уявити політологію, під тією ж або іншою назвою є частиною філософії або соціальної психології, які також мають складну структуру. Взаємопроникнення наук, міждисциплінарні дослідження є ознакою сучасної науки в цілому.

Політологія виконує в суспільстві певні функції, які аналогічні

функціям багатьох інших наук, особливо соціальних. Найважливішими серед функцій науки про політику є такі:

1) дискрептивна функція – опис політичних процесів і явищ у категоріях і поняттях даної науки, причому мова йде не про просте фотографування політичного об'єкта, а про з'ясування і опис сутнісних сторін об'єкта;

2) інтерпретаційна, або аналітична, функція – пояснення політичних явищ і процесів у контексті причинно-наслідкових залежностей і т. ін.;

3) прогностична функція – визначення можливих варіантів розвитку політичних процесів і механізмів управління ними з метою досягнення бажаного результату;

4) соціотехнічна, або технологічна, функція – визначення механізмів впливу на поточні політичні події з метою впливу на їх розвиток у бажаному напрямі, темпі, формі;

5) методологічна функція – створення методологічних основ для інших наук, наприклад для юриспруденції;

6) світоглядна функція – участь політології у формуванні світоглядних установок особистості або цілої соціальної групи, формування політичної свідомості та політичної культури громадян, організацій і спільностей; як й інші суспільні науки, політологія бере найактивнішу і багатопланову участь у соціалізації, формуючи її специфічний напрямок – політичну соціалізацію.

З аналізу функцій політології очевидно, що вона перш за все пов'язана з професійним обслуговуванням політики, дій політичних суб'єктів і об'єктів, але цілком очевидні й її більш широкі соціальні завдання – просвітницька, виховна, методологічна тощо.

Таким чином, політологія – це дійсно наука про політику, це система об'єктивного знання про закони організації, функціонування та розвитку

політики, її взаємозв'язків з людиною, про її місце та роль у суспільстві, це рефлексія політичного життя.

Політика – центральна категорія політології, що використовується вже в назві науки, а як предикат – у багатьох інших категоріях, які ми вже назвали або будемо аналізувати далі. Тому без її ґрунтовного розуміння неможливо буде розібратися як в матеріалі підручника, так і в навколишній політичній реальності.

Нині однозначного тлумачення поняття «політика» не існує. І пов'язано це зі специфікою самого явища, яке описано цим поняттям, його складністю, багаторівневістю, поліфункціональністю: політика – це і певна сфера суспільної життєдіяльності нарівні з економічною або соціальною; це і певна форма суспільної свідомості нарівні з релігією або мистецтвом; це і певний вид людської діяльності нарівні з побутовою або виробничою.

Усю різноманітність визначень цього поняття можна умовно згрупувати в шість головних, найбільш поширених у сучасній політології, підходів щодо сутності політики – це інституціоналізм, функціоналізм, елітаризм, консенсуалізм, конфліктологія і неомарксизм.

Таким чином, у політиці виявлено й описано кілька найважливіших, необхідних сторін. Інша справа, що кожне із зазначених напрямків акцентує увагу лише на одній з дійсно притаманних політиці сторін, редукуючи до неї весь багатогранний зміст, розуміючи саме її як головну та визначальну, як необхідну і достатню для адекватного відображення сутності політики. (У принципі – це закономірний шлях пізнання в будь-якій науці).

Отже, всі ці напрямки є не взаємовиключними, а навпаки - взаємодоповнюючими, що дають лише в сукупності найбільш повне уявлення про головне в політиці. Дійсно, немає і бути не може політики без інститутів влади, і перш за все без держави, без владних еліт, які відіграють у політиці величезну роль, без соціальних конфліктів,

що об'єктивно і закономірно існують у суспільстві, без стабільності як найвищої соціальної цінності і, нарешті, без насильства. Усе це і є сутнісними сторонами політики, в такому різноманітті її і слід розуміти.

Соціальний механізм виникнення політики дуже складний і пов'язаний він насамперед із закономірним фактом соціальної гетерогенності. Історично спочатку суспільство перебувало у так званому природному стані і було вкрай дискретним, тобто розрізненим на малі й дуже автономні соціальні групи, так звані спільності, зв'язані виключно кровноспорідненими зв'язками. Але вже і ці соціуми були досить різноманітні, хоча і в дуже примітивному плані. Простота соціальних відмінностей і невеликі розміри дозволяли організовуватися таким соціумам на підставі природних факторів – віку, сили, інтелекту тощо.

Однак поступовий розвиток соціумів, що виявляється в їх чисельному збільшенні, ускладненні внутрішніх і зовнішніх зв'язків і структур, появи багатства й інших громадських відмінностей, призвело до глибокої соціальної диференціації, а отже, до протиріччя, антагонізму соціальних інтересів як усередині окремих спільностей, так і між ними. Природних факторів організації спільного життя нових соціумів у цих умовах стає явно недостатньо. І тоді закономірно на зміну природної організації приходять соціальний хаос, на зміну природному порядку в соціумі – соціальний безлад. Образно, але дуже точно Т. Гоббс (великий англійський філософ XVII століття) назвав цей стан «війною всіх проти всіх», і перспектива такої війни могла бути найрадикальнішою.

Ще раз зазначимо, що в основі нового стану соціального хаосу була закономірна суперечність інтересів основних суспільних груп. Але до цього часу людське суспільство в боротьбі з природою за виживання вже сформувало як свою атрибутивну ознаку – іманентну здатність до високого ступеня самоорганізації. Саме глобальна керованість, організованість, а не глобальний хаос, безлад стали головними сутнісними

характеристиками суспільства. Тому фактично людство було приречене на розроблення нової форми організації спільного життя. Такою формою організації суспільства, яка здатна подолати наростаючий глобальний хаос і забезпечити глобальний соціальний порядок, і стала політика.

Задля подолання війни всіх проти всіх і порятунку людства було вирішено організувати спільне життя за певними правилами. З одного боку, ці правила, норми, майбутні закони, право були більш-менш строго зафіксовані, формалізовані, а з іншого, вони отримали загальнообов'язковий статус. Однак з урахуванням життєвої важливості дотримання цих правил і разом з тим можливості їх порушення вже тоді почав формуватися особливий інститут сили, примусу – інститут, який було наділено правом застосування сили до порушників правил суспільної поведінки, правом тлумачення та створення цих правил, правом прийняття суспільних рішень, обов'язкових для всіх. Цей інститут за допомогою права і сили почав регулювати суспільні відносини, спрямовуючи їх від хаосу до порядку, приймаючи на себе відповідальність за порядок у суспільстві, за соціальну стабільність, за публічну владу.

Це був перший політичний інститут – держава. Так і з'явився новий вид людської діяльності – політика. Таким чином, загальний зміст і призначення політики в суспільстві полягає у владному регулюванні відносин між великими соціальними групами, в узгодженні їхніх суперечливих соціальних інтересів і забезпеченні пріоритету максимально загальних інтересів, здатних зберегти цілісність суспільства, в подоланні глобального хаосу в суспільстві та встановленні соціального порядку. Отже, атрибутивними ознаками політики є великі соціальні групи, зіткнення їхніх інтересів, проблема глобального громадського хаосу-порядку, факт особливого типу влади – панування меншості і підпорядкування їй більшості, оснований на нормах і спеціальній організації. Там, де є

сукупність цих ознак, там і починається політика.

Отже, політика – це особливий спосіб організації громадського порядку, при якому узгодження інтересів великих соціальних груп відбувається шляхом використання спеціально організованих механізмів публічної і насамперед державної влади з метою забезпечення динамічної стабільності всього суспільства.

Основними ознаками політики є:

- взаємодія, зіткнення, конфлікт інтересів великих соціальних груп;
- проблема стабільності суспільної життєдіяльності, цілісності соціуму, його прогресивного розвитку;
- забезпечення пріоритету значущого інтересу;
- формування та підтримка громадського порядку в інтересах усього суспільства і перш за все в інтересах економічно пріоритетних груп;
- наявність спеціального, організованого механізму публічної влади, який відокремлений від народу у вигляді держави;
- наявність позитивного права.

Як суспільне явище політика виконує в організації, функціонуванні та розвитку будь-якого соціуму цілком певні ролі, функції, в яких і виявляється її субстанціональна сутність. (Тому для повного уявлення про будь-яке явище необхідно проаналізувати його як субстанціональні, так і функціональні характеристики, тобто сутнісні ознаки і функції).

Серед безлічі соціальних функцій політики, з проблем класифікації та ієрархії яких у сучасній політології ще триває дискусія, необхідно виділити найважливіші:

- *Вираження владно значущих інтересів великих соціальних груп.*
- Саме тільки в політиці різні групи і верстви суспільства формулюють і декларують свої корінні інтереси, співвідносять їх з аналогічними інтересами інших спільностей. Недаремно політику називають зоною прояву справжніх інтересів соціальних груп, а марксизм визначає її як

«відносини між класами» – найсуттєвішими з великих соціальних груп.

- *Раціоналізація виникаючих соціальних конфліктів.* Активізуючи інтереси громадян і спільностей, створюючи умови для їх прояву, дезавуюючи тим самим конфлікти, що формуються та закономірно виникають у процесі досягнення різними групами своїх цілей, політика спрямовує їх за допомогою політичних норм і спеціальних механізмів у русло цивілізованого діалогу громадян, соціальних спільностей і держави. Невипадково Платон визначав політику як «мистецтво жити разом».

- *Глобальне управління і керівництво суспільними процесами.* Визначаючи корінні інтереси всіх соціальних груп суспільства, раціоналізуючи їхні конфлікти, володіючи монополією на законотворчість і легальний примус, маючи в своїх руках величезні матеріальні й інші ресурси, тільки політика може визначати загальні цілі, засоби, форми розвитку суспільства, контролювати і забезпечувати їх виконання. Досить згадати в цьому випадку етимологію поняття «політика».

- *Політична соціалізація особистості.* Будучи необхідною і дуже важливою сферою суспільної життєдіяльності, політика залучає людину до якісно нового виду діяльності, причому практично всіх громадян, формуючи у них специфічні соціальні якості, без яких неможливо уявити собі сучасну людину. Доцільно згадати визначення Арістотелем сутності людини: «Людина – це істота політична», тобто без політики, на його думку, немає і людини.

Політична влада – це така основа політики, без якої її просто не може бути, без якої інститути не стануть політичними інститутами, тобто сутністю політики, без якої еліти не стануть політичними елітами, дії – політичними діями і т. д. Таким чином, політична влада є інтегративним атрибутом, що додає якісної специфіки всім іншим характеристикам. Не випадково вище ми говорили не просто про інститути, які можуть бути, наприклад, соціальними, а про інститути влади, панівні еліти тощо. Ось

чому саме політичну владу вважають вихідною категорією науки про політику. Цим визначається і особлива важливість цієї категорії в політології.

Влада як соціальне явище є певною формою панування і підпорядкування. За різними підставами соціальну владу можна класифікувати на різні види. Залежно від якісної визначеності суб'єкта й об'єкта, сфери вольового впливу влада може бути економічною або політичною, військовою або сімейною. Залежно від того, які використовуються методи і засоби здійснення політичної влади, прийнято розрізняти примусову й авторитетну владу. У свою чергу, авторитетну владу, за загальноприйнятою класифікацією М. Вебера, в політології диференціюють на традиційну, де підпорядкування оснований на традиції, харизматичну, оснований на вірі у вождя-суб'єкта, і раціонально-легальну, в якій підпорядкування забезпечується силою закону.

У курсі політології наважливішим видом соціальної влади є політична. Її якісна визначеність обумовлена якісною визначеністю політики, яка надає всьому владному механізму взаємодії специфічний зміст і форму. За своєю суттю політична влада – це різновид суспільної влади, але різновид зі своєю якісною визначеністю, зумовленою середовищем її використання.

Специфіка політичної влади полягає, по-перше, в її *верховенстві*. Це означає, що саме політичні рішення є безумовно обов'язковими для всіх інших інститутів і організацій економічного, соціального або духовного характеру; політична влада може бути обмежена або зовсім ліквідована.

По-друге, політична влада є *єдиною*, що має в суспільстві визнане право на насильство і відповідні для цього найпотужніші засоби у вигляді армії, поліції й інших організацій. Безумовно, що це багато в чому вирішальний аргумент у встановленні тієї або іншої моделі порядку.

По-третє, це публічний характер політичної влади, тобто її

загальність і деперсоніфікованість. Це означає, що політична влада на відміну, наприклад, від сімейної має справу тільки із загальними проблемами, інтересами, що стосуються життя всього суспільства, вона

єдина уповноважена виступати від імені всього суспільства.

По-четверте, політична влада *побудована за принципом моноцентризму*, тобто має єдиний і постійний центр прийняття глобальних рішень, яким і є держава. На відміну від політичної економічна або духовна влада в умовах демократії завжди має певну безліч центрів прийняття рішень (у цьому, власне, і є одна з основних ознак демократії).

По-п'яте, це *максимальна різноманітність у засобах і методах організації та реалізації панування*. Тільки політична влада має повний їх набір, причому використовує одночасно всі засоби і методи в різних пропорціях і різних напрямках. Тому зводити політичну владу тільки до насильства, як це роблять деякі теоретики, наприклад марксисты, абсолютно неправомірно.

По-шосте, головним суб'єктом політичної влади є *держава* – найважливіший політичний інститут. Відповідно головною формою організації політичної влади є державна – це монархія або республіка, федерація або унітаризм. Державна влада вже політична, але саме вона становить ядро політичної.

По-сьоме, політична влада завжди *прагне до легальності та легітимності*, тому через ці поняття вона характеризується практично у всіх випадках. Оскільки основою легальності є закон, то політична влада, що володіє монополією на законотворчість, забезпечує її як прийняттям законів залежно від своїх інтересів, так і зведенням своїх інтересів і поведінки у відповідність до уже діючих законів. Основою ж легітимності є віра і знання, і політична влада для її забезпечення використовує

практично всі можливості й насамперед ідеологію, створену в тому числі й спеціально для цієї ролі.

По-восьме, суб'єктами і об'єктами політичної влади є *великі соціальні групи* (класи, нації тощо), спеціальні організації (держава, політичні партії тощо) або малі соціальні групи і особистості (політичні еліти, лідери тощо), які виступають від їхнього імені. Причому поділ на суб'єктів і об'єктів політичної влади має відносний, а не абсолютний характер. Немає постійних, абсолютних суб'єктів, навіть президент, наприклад, як глава держави, є в певних умовах – на виборах чи при взаємодії з представниками більш сильної держави – об'єктом політичної влади.

По-дев'яте, дуже важливою характеристикою політичної влади є її ефективність або так звана сила влади. Сила політичної влади – це соціальний час, необхідний для прийняття рішення, тобто визначення мети суб'єктом влади і її виконання об'єктом у повному обсязі. Зрозуміло, що сила політичної влади залежить від багатьох чинників: наприклад, від правильності вибраних засобів і методів і вміння своєчасно і адекватно їх змінювати, від міри легальності й особливо легітимності влади (зрозуміло, що чим більше об'єкт довіряє суб'єкту, тим швидше і точніше він буде виконувати його розпорядження).

По-десяте, це *опір політичної влади*. Якою б легальною, легітимною, сильною не була політична влада, вона завжди спричиняє тією чи іншою мірою «зворотну хвилю» опору. І це нормально, а в деяких випадках і необхідно (ще Фома Аквінський, великий італійський філософ і теолог середньовіччя, обґрунтував ідею про право народу на повстання проти деспотичної влади, а Томас Джефферсон, один з батьків-засновників США, у знаменитій Декларації незалежності говорив про обов'язок народу боротися проти деспотизму). Такий опір оснований на природній різниці інтересів суб'єкта й об'єкта, і вже тому він є закономірним. Але, як

вже відомо, суть політичної влади – забезпечення стабільності суспільства, тому всякий опір, який загрожує стабільності, викликає відповідну реакцію з боку держави. І це теж є закономірним і природним. Тому ставлення до опору влади має бути вибірковим та аналітичним. Розуміння цього є особливо важливим для працівників правоохоронних органів.

Політична система суспільства. У 50-ті роки ХХ сторіччя відбувається своєрідна «наукова революція» в розумінні й описі механізму політики. Новий стрибок у дослідженні політики був пов'язаний з екстраполяцією поняття «система» з філософії, де воно вже було ґрунтовно розроблено Т. Парсонсом і рядом інших, головним чином американських, учених стосовно суспільства в цілому, в політичну науку. На цій основі розвиваються системний і структурно-функціональний методи, які дозволили сформулювати нове системне уявлення про політику. Це знайшло відображення в понятті та теорії політичної системи. Пізнавальні можливості та заслуги, пов'язані з цим поняттям, були настільки очевидні, що буквально за кілька років воно стало одним з центральних понять практично в усіх політологічних парадигмах.

Політична система як одна з найважливіших категорій політології покликана розкрити цілісність політики не тільки в розумінні єдності спрямованості дій (соціальний порядок), але й її організованості та внутрішньої будови. Завдяки їй політика постає не як хаос, проста сукупність, випадкова множина подій і діючих осіб, а як упорядкована, спеціально організована, складна цілісність – система.

Для розуміння місця політичної системи в суспільстві можуть бути використані (і практично завжди використовуються) два підходи. Якщо застосувати «сферний підхід», то суспільство як метасистема постає в єдності чотирьох основних сфер суспільної життєдіяльності: політичній, економічній, духовній та соціальній. У кожній сфері утворюється своя

відповідна система – політична, економічна, духовна та соціальна, яка віддзеркалює організаційну будову кожної зі сфер. У цьому випадку та чи інша система за обсягом практично повністю збігається із відповідною сферою. Такий підхід дозволяє порівнювати політичну систему з аналогічними системами і таким чином формувати уявлення про її внутрішній зміст і зовнішню поведінку, про її місце і роль у суспільстві в цілому. На рівні соціальної метасистеми економічна система забезпечує адаптацію до змін, соціальна – інтеграцію всього соціуму, духовна – підтримання моделі, якісної визначеності суспільства, політична ж – досягнення цілей.

Якщо використовувати так званий «соціологічний підхід» (останнім часом він набуває все більшого поширення у світовій політології, наприклад в роботах Ж.- Л. Кермона, Ж. П. Муньє та інших західноєвропейських дослідників) і уявити «глобальне суспільство» як єдність «громадянського суспільства» та «політичної спільності», а точніше – «громадянського суспільства» та «державної організації», то політична система в цьому випадку виконує роль каркасу, що зв'язує воедино цивільне і політичне в суспільстві, надаючи йому якісної визначеності в організації та динаміці. Такий підхід дозволяє побачити вихід політичної системи за рамки власне політичного, сутнісного взаємозв'язку політичного та неполітичного, місце і роль в «чистій» політиці структур громадянського суспільства – асоціацій та організацій, віри і права, сім'ї та особистості тощо.

Таким чином, межі політичної системи не мають суворої, однозначної лінії, вони ніби розмиті, зливаються з соціальним, являють собою маргінальне поле проникнення громадянського в політичне. Особливо наочно таке розмивання меж відбувається в деяких випадках, наприклад під час президентських або парламентських виборів, коли буквально все суспільство політизується.

Влада – головна сполучна ланка всієї політичної системи. Саме політична влада є системною якістю, яка надає всій політичній системі специфічної цілісності і виділяє її з ряду інших громадських систем. Сутнісними характеристиками політичної системи можна вважати такі:

1. Верховенство політичної системи, яке означає, що через неї здійснюються політична – головна, основна – влада в суспільстві, глобальне упорядкування соціуму, формування загальних і загальнообов'язкових норм поведінки.

2. Політична система, що є, мабуть, найбільш формалізованою системою з усіх систем суспільства. Її організація, функціонування і розвиток практично повністю регламентуються політичними і правовими нормами.

3. Будь-яка суспільна система, яка має свій центр впливу. У політичній системі таким центром є держава. Практично, як і будь-яку громадську систему, політичну систему доцільно аналізувати за такими розробленими в системному підході напрямками:

1) інвайроментальний – аналіз взаємозв'язку системи з середовищем, що головним чином виявляється в її функціях і збігається з функціональним аналізом;

2) інституціональний – аналіз організаційних елементів системи;

3) комунікативний – аналіз внутрішніх системних зв'язків і відносин;

4) регулятивний – аналіз основних регуляторів, що детермінують поведінку учасників політичної дії;

5) ідеологічний – аналіз політичної суб'єктивності, тобто політичної свідомості.

На цій підставі у власному змісті політичної системи можна виділити чотири головні блоки, які й є основними системотвірними елементами:

- політичні суб'єкти й об'єкти, тобто ті, хто діє в політиці;
- політичні відносини – самі дії суб'єктів та об'єктів;

- політичні норми - регулятори цих політичних дій;
- політична свідомість, тобто суб'єктивне відображення всього політичного і того, що з ним безпосередньо пов'язано.

2. УЧАСНИКИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Суб'єкти і об'єкти політики. Це категорії, що описують тих, хто діє в політиці, їх називають діючими особами політичного театру або, як говорять західні політологи, – політичні актори (political actors). Суб'єкти політики – це ті, кому вдається нав'язати іншим свою волю, свої інтереси. Як правило, персоніфіковано суб'єкт політики збігається із суб'єктом політичної влади. Об'єкт політики – це сторона, на яку спрямована владна дія суб'єкта, чия поведінка реалізує волю суб'єкта. При цьому необхідно врахувати, що об'єкт, реалізуючи волю суб'єкта, завжди тією чи іншою мірою реалізує й свої інтереси. Суб'єкт, як правило, прагне до балансу своїх та інших інтересів, хоча цей баланс технологічно може бути досягнуто різними способами – від примусу до обману, від підкупу до дійсного узгодження.

Суб'єктами або об'єктами політики завжди є люди, соціальні групи, спеціальні організації тощо. Але суб'єктами конкретних політичних відносин не можуть бути будь-яка людина, група або організація. Суб'єктом політики є лише той, хто в цьому випадку здатний постійно й відносно самостійно брати участь у ній, впливати на поведінку й положення інших, визначати зміни в політичному житті, той, кому характерна стійка, організована цілісність, хто здатний усвідомлювати свій власний інтерес і співвідносити його з інтересами інших учасників, мати засоби й методи реалізації цього інтересу. Усі ці властивості в сукупності й утворюють політичну суб'єктність – якісну визначеність суб'єкта політики.

Класифікувати суб'єкти й об'єкти політики залежно від цілей дослідження можна за різними підставами. Наприклад, найпоширеніша

класифікація: суб'єкти й об'єкти соціального рівня – це різні соціальні групи (класи, нації тощо), а суб'єкти й об'єкти інституціонального рівня – це різні політичні інститути (держава, партії тощо). Досить перспективна класифікація Г. Алмонда побудована залежно від ступеня усвідомлення поведінки: 1) суб'єкти й об'єкти, що повністю несвідомо, стихійно беруть участь у політиці; 2) суб'єкти й об'єкти, що беруть участь у політиці напівсвідомо, тобто розуміючи зміст своїх політичних ролей при безумовному підпорядкуванні їм як чомусь споконвічно заданому, незаперечному; 3) суб'єкти й об'єкти, що цілком свідомо беруть участь у політиці, осмислено затверджують свої інтереси і цінності. Дуже важливо розрізняти владні й опозиційні суб'єкти й об'єкти.

2.1. Політичні інститути

Держава – основний інститут політичної влади в суспільстві. Виникло воно як результат суспільного поділу праці, соціального розшарування суспільства, появи антагоністичних класів, ускладнення суспільного життя. Час виникнення держави припадає на період розкладання первісного суспільства.

Держава має низку ознак, які принципово відрізняють її від інших політичних інститутів.

Для держави характерна наявність публічної влади, яка здійснюється особливим розрядом людей, зайнятих винятково керуванням суспільством і охороною встановлених у ньому порядків (державні чиновники).

Публічна влада не збігається із владою маси населення, яка існувала в додержавних утвореннях первісного суспільства. Наявність чиновницького апарату свідчить про відділення влади від населення.

Держава має суверенітет (верховну владу). Це виражається в тому, що вона є єдиним представником усього суспільства як усередині

країни, так і в зовнішніх відносинах, державна влада поширюється на все населення країни.

Тільки у держави є монопольне право видавати закони, постанови, обов'язкові для всіх, стягувати податки для формування загальнонаціонального бюджету.

Для держави характерною є наявність органів і знарядь примусу (поліція, суд, в'язниця, армія). Тільки вона може примусово впливати на населення, контролюючи виконання встановлених правових норм.

Держава організує публічну політичну владу за територіальною ознакою. З цього випливає, що державний суверенітет поширюється тільки на територію конкретної держави, що населення об'єднується державою не за кровними зв'язками, як у первісному суспільстві, а за ознакою проживання на його території. Територіальна ознака прямо пов'язана з такою правовою нормою, як громадянство. Його наявність робить людину повноправним членом держави, на території якої вона проживає. Відсутність такої норми робить її іноземцем або людиною без громадянства. Державна влада усередині країни організована на основі адміністративно-територіального поділу. Територіальна структура держави забезпечує зв'язок органів влади з населенням у центрі й на місцях, керівництво й контроль над суспільною діяльністю.

Сутність держави виявляється в її функціях, тобто в основних напрямках діяльності, що характеризують роль держави у суспільному розвитку. Уже в період свого виникнення держава стала виконувати дві взаємозалежні функції: керування суспільством і захист інтересів економічно панівного класу. Вони й донині залишаються основним напрямком діяльності держави, хоча їх зміст став більш різноманітним. Функції сучасної держави можна підрозділити на внутрішні (діяльність усередині країни) і зовнішні (міждержавні відносини). Будучи знаряддям здійснення інтересів і волі пануючих у суспільстві сил, держава в той же

час усе більше впливає на все суспільство в цілому, бере на себе обов'язок вирішення загальних питань, вживає заходів до створення таких умов, які роблять суспільство здатним існувати як цілісний соціальний організм.

Державна влада має складну структуру. По-перше, вона здійснюється у вигляді законодавчої, виконавчої, судової влади. Ці види державної влади реалізуються в політичній практиці за допомогою установ – парламенту, уряду, суду. Будучи елементами структури, законодавча, виконавча й судова влади в особі, що представляють їхні органи, пов'язані між собою. Характер їх взаємозв'язку різний за наявністю різних форм державного правління. По-друге, державна влада структурована у владні органи, що здійснюють конкретне політичне керування. Це – керівник держави, уряд, органи керування на місцях. Принцип їх взаємодії – підпорядкування органів нижчого рівня влади вищим. Керівник держави, уряд відповідно до законів і правових актів ухвалюють рішення щодо конкретного керування суспільством, які виконуються державним апаратом як на загальнодержавному рівні, так і на місцях. Залежно від політичного режиму можна виділити два типи держави: правова (демократична) і тоталітарна (деспотична). Основні критерії відмінностей між ними такі:

- 1) правове становище особистості в суспільстві; 2) роль законів у діяльності держави; 3) спосіб формування й функціонування органів державної влади; 4) характер взаємозв'язку законодавчої, виконавчої, судової влади, центральних і місцевих органів влади; 5) роль державних органів примусу й придушення в системі влади; 6) положення політичних партій.

Держави розрізняються за формами державного правління і формами державного устрою.

Правова держава – організація й здійснення державної влади на основі верховенства закону, дотримання прав і свобод особистості. Виникла в результаті буржуазно-демократичних революцій, що затвердили вільні від прямої особистої залежності відносини між людьми.

Ідея правової держави має довгу історію. Пошуки принципів для встановлення взаємозв'язків права й влади починаються вже в стародавні часи. Принципи правової держави свідомо проводив у VI в. до н.е. у своїх реформах давньогрецький мудрець Солон, який організував Афінську державу на демократичних засадах. Ідея правової держави набула теоретичного обґрунтування у філософських працях мислителів Нового часу, епохи Просвітництва Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, І. Канта та ін.

Соціальною основою правової держави є *громадянське суспільство* – соціальне середовище, у якому формуються й реалізуються економічні, професійні, культурні, релігійні й інші інтереси людей. Ці інтереси виявляються й здійснюються через такі інститути громадянського суспільства, як родина, церква, школа, наукові, професійні й інші об'єднання, асоціації, організації. Головною фігурою громадянського суспільства є вільна особистість із економічними, соціальними, культурними й іншими правами. Зовнішньою силою, яка бере на себе завдання оформлення в законах права і свободи членів громадянського суспільства, є держава. Вона проголошує правовою нормою свободу і права особистості, виступає її гарантом і сама діє на основі законів. Держава не втручається в діяльність громадянського суспільства, не підкоряє своїй волі силою каральних органів інтереси людей. Навпаки, вона створює правові умови для реалізації їх прав і свободи.

Правова держава є одночасно атрибутивною властивістю й умовою демократії. Вона характеризується такими ознаками:

1) верховенство закону; 2) рівність усіх громадян, їх об'єднань і організацій перед законом, рівна відповідальність усіх перед законом;

3) поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову, а також поділ повноважень з керування між вищими виконавчими органами влади й органами влади на місцях; 4) легітимність державної влади ; 5) реальність прав і свобод громадян; 6) висока правова й політична культура громадян.

Важливою умовою функціонування правової держави є поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову з відповідними державними інститутами, які діють незалежно один від одного. Здійснення цього принципу означає, що в суспільстві вироблено механізм, який стримує перетворення держави в деспотичну, яка здатна підкорити своїй волі людей, придушити їхню волю, перетворити людину на засіб для досягнення мети. Особливу роль у правовій державі відіграє судова влада. Як незалежна від законодавчої й виконавчої влади, вона є вищою законністю в останній інстанції.

Оцінювання реальної ролі держави в суспільстві має різне трактування в контексті різних ідеологій. Найбільш широко використовується запропонований соціал-демократами термін «соціальна держава». Він означає активне втручання держави в розвиток соціально-економічної сфери з метою забезпечення стартових мінімальних матеріальних можливостей реалізації своїх інтересів і потреб. *Соціальна держава* підтримує найменш захищені групи населення (пенсіонерів, студентів, членів неповних родин, національні меншості тощо) у рамках великих соціальних програм, здійснює економічний патронаж ряду галузей і заходи щодо захисту вітчизняного ринку, прагне до розв'язання конфліктних ситуацій і т. п. Необхідною визнається демократизація трьох сфер: політичної, економічної, соціальної.

У рамках консервативної течії сформувалася ідея «держави добробуту» – максимально ефективно організованого суспільства, яке під керівництвом держави стоїть на варті захисту вічних цінностей держави, стає процвітаючим і стабільним. Процвітання припускає розвиток усіх

соціальних груп і шарів шляхом реалізації їх власних можливостей, підкріплених різноплановою державною підтримкою.

Неоліберальні течії (на відміну від ідеалу лібералів – держави як «нічного сторожа», що втручається в справи суспільства тільки для регулювання конфліктів) запропонували ідею «індустріальної держави» і «індустріального суспільства» як керівництво «аристократією точних знань» усіма сферами суспільної життєдіяльності. Їхній вплив має забезпечити максимальну швидкість інноваційних процесів і поступальний рух суспільства шляхом прогресу.

Комуністична ідеологія бачить державу засобом політичного панування економічно панівного класу. Тому для додання державі ролі регулятора закономірних суспільних перетворень має відбутися знищення експлуататорської природи держави шляхом скасування приватної власності й створення можливостей переходу до безкласового суспільства.

Анархісти взагалі не бачили в державі необхідного компонента суспільного розвитку. Їхнім ідеалом було суспільство, що розбудовується вільно від примусу, інструментом і джерелом якого є держава.

Глава держави – вища посадова особа в структурі державної влади, верховний представник держави в сфері зовнішніх відносин. Займає центральне місце в системі вищих органів влади. Джерела цієї посади виходять з первісної стародавності, коли плем'я очолював вождь, який виконував владні функції. Виникнення держави не скасувало цей елемент владних відносин, а лише трансформувало його в інші форми.

Збереження такого владного інституту, як глава держави, у різних проявах протягом усієї історії свідчить про те, що людське суспільство потребує персоніфікації керування й влади. Людям необхідний лідер, який керував би ними, відповідав за них. Цей психологічний феномен супроводжує людство постійно.

Суспільство виробило два типи глави держави: монарх і президент. Історично першим типом глави держави був монарх. Цей тип глави держави має такі ознаки: 1) посада монарха переважно є спадковою і безстроковою; 2) монарх представляє державу не за дорученням, а за власним правом; 3) монарх не несе політичної відповідальності. Роль монарха як глави держави визначається соціально-економічними й політичними умовами розвитку держави, культурними традиціями народу, особливостями історичної епохи. Влада монарха може бути обмеженою або абсолютною. Для абсолютної монархії характерне зосередження в руках монарха законодавчої, контрольної-розпорядчої й судової влади. Політична влада монарха в сучасних парламентарних монархіях обмежена конституцією і, як правило, зводиться до функцій представництва держави в зовнішніх відносинах, виконання ряду формальних обов'язків усередині країни.

У республіканській формі правління посаду глави держави обіймає президент. Відповідно до принципів демократії президент є виборною особою. Він обирається безпосередньо населенням країни або шляхом непрямих виборів. Строк перебування на цій посаді обмежений кількістю років, певним законом.

Конституційно за президентом закріплюються повноваження щодо конкретного керування країною. В області міжнародної політики він представляє державу в зовнішніх відносинах, веде міжнародні переговори й укладає договори, ухвалює іноземних дипломатичних представників, призначає послів в інші держави, ратифікує міжнародні договори й угоди. У законодавчій області президент має право вето (право призупинення закону з передачею на вторинний розгляд у парламенті), у ряді країн президент має право розпустити нижню палату парламенту, перервати сесію парламенту або відкласти її скликання. В області виконавчої влади президент здійснює конкретне керування державою, видає підзаконні акти;

у президентських республіках є главою уряду, який сам формує. В області судової влади президент має право помилування й низку інших повноважень. У військовій області він виконує функції головнокомандуючого збройними силами країни, має право проголошувати про початок і припинення воєнних дій. Крім того, в особливих умовах (війна, економічна криза, соціальна й політична нестабільність у країні) президент наділяється надзвичайними повноваженнями, які значно розширюють його владні можливості.

Реальна роль президента в країні визначається формою державного правління. У державах з парламентарною формою правління повноваження президента більшою мірою мають формальний характер, оскільки фактичне керування країною здійснюється від його імені урядом. При президентській формі правління глава держави, який одночасно є главою уряду, реально здійснює вищу виконавчу владу в країні. Він менш пов'язаний з парламентом, більш самостійний у здійсненні владних функцій. У країнах, де сполучаються елементи парламентарної й президентської республік, спостерігається тенденція зниження ролі парламенту шляхом надання президентові широких повноважень як "гарантові національної незалежності".

Законодавча влада – одна з гілок державної влади, утворена відповідно до принципу поділу влади. Вона здійснює виключне право видавати закони, інші нормативні акти, обов'язкові для всіх.

Зміст законодавчої влади визначається соціальними відносинами. Як правило, законодавча влада є владою панівних у суспільстві соціальних груп. Їхні інтереси набувають форми законів, що мають юридичну чинність. Однак, як свідчить політична практика сучасних розвинених країн, у діяльності законодавчої влади можуть набувати все більшого значення й загальнолюдські інтереси.

Законодавча влада пройшла тривалий процес еволюції від влади однієї людини (монарха) до представницької влади (парламенту). Перші парламенти з'явилися ще в середньовіччі (XII - XIII ст.). Вони представляли інтереси феодалної знаті, мали дорадчий характер і скликалися на розсуд монарха. Буржуазна епоха вдосконалила механізм формування й функціонування парламенту, додавши йому значення загальнолюдської цінності. Сучасний парламент є атрибутивною державною установою. Він працює незалежно й самостійно. Його рішення обов'язкові, парламент формується й функціонує на основі конституції й правових актів, тому його влада легітимна. Традиційною формою побудови парламенту є двопалатна система, однопалатні парламенти використовуються рідше.

Увесь парламент, якщо він складається з однієї палати, або як мінімум нижня палата, якщо парламент складається із двох палат, формується народом у процесі виборів. Тому парламент і є представницьким органом влади, він виражає інтереси народу у вищому ешелоні влади. У цьому й полягає особлива демократична суть парламенту.

Як представницький орган парламент формально займає привілейоване положення в системі вищих органів влади. Він здійснює законотворчу діяльність. До компетенції парламенту входить також затвердження державного бюджету й інших фінансових законів, контроль за діяльністю уряду, ратифікація міжнародних договорів, затвердження призначень на вищі державні посади. Багато парламентів наділені певними судовими функціями. Законодавча діяльність парламенту регулюється конституцією, законами, внутрішнім регламентом, парламентськими традиціями. Згідно з регламентом вона здійснюється парламентськими комітетами, комісіями, парламентськими сесіями, допоміжними органами.

Формальне формування складу парламенту і його функціонування здійснюються на основі конституційних норм. Однак у політичній практиці демократичних держав склалися традиційні норми, що не одержали відбиття в конституції й законах, але які регулюють процеси формування парламенту і його діяльність. Такою нормою стали вибори депутатів на партійній основі. Політичні партії “монополізували” право висувати кандидатів у парламент. Вони фінансують їхні виборчі кампанії, контролюють процес виборів. У парламенті діють парламентські партійні фракції.

Участь політичних партій у формуванні парламенту відбивається на змісті його законотворчої діяльності. Правлячі партії в особі своїх парламентських фракцій прагнуть використовувати своє положення для того, щоб ухвалювати закони, що відповідають інтересам їх виборців, хоча, як показує практика, законодавча політика парламентів не зазнає різких змін зі зміною правлячих партій.

На рівні місцевих органів влади зберігаються деякі ознаки законотворчості, однак постанови й рішення, що мають місцеве значення, мають підзаконний характер. Вони виходять із законів, прийнятих парламентом. (Див.: підрозд. "Партія й парламент", "Партійна фракція").

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, утворена відповідно до принципу поділу влади. Її призначення – конкретне керування суспільством на основі конституційних норм та інших актів, прийнятих законодавчою владою. Здійснюється главою держави, урядом, органами керування на місцях.

У демократичному суспільстві функції цих інститутів виконавчої влади, способи їх формування визначаються конституцією, іншими законодавчими актами, а також традиціями, які склалися в політичній практиці. Спосіб їх взаємодії із законодавчою владою відбивається у формі державного правління.

Уряд як вищий інститут виконавчої, правозастосовної влади має широкі повноваження щодо керування суспільством: ухвалює рішення стосовно всіх найважливіших внутрішньополітичних і зовнішньополітичних питань, погоджує й направляє діяльність усіх міністерств і відомств, забезпечує єдність урядової політики, готує проект державного бюджету і т. п. Уряд наділено широкою регламентуючою і розпорядчою владою. Він видає підзаконні акти, що створюють умови для виконання законів, прийнятих законодавчою владою. На чолі уряду завжди стоїть конкретна особа, суть якої є твірною від форми державного правління: в абсолютній монархії – це монарх, у парламентській монархії - найчастіше прем'єр-міністр, у президентській республіці – сам президент, у парламентській і змішаній республіці – найчастіше прем'єр-міністр. Кандидатура прем'єр-міністра у парламентській монархії, парламентській і змішаній республіці затверджується парламентом.

Останнім часом у системі державних інститутів усе помітніше виявляється тенденція до посилення ролі виконавчої влади. Уряд, володіючи законодавчою ініціативою, усе більш виступає і як законодавча влада, беручи на себе роль підготовки законопроектів. У республіках з парламентською формою державного правління ця тенденція стає досить стійкою тоді, коли члени уряду й парламентська більшість належать до однієї партії.

Виконавча влада на місцях здійснює керування в межах компетенції, установлені конституцією й законом про місцеві органи влади, діяльність яких поширюється тільки на територію, що перебуває під їхнім керуванням. Місцеві органи керування проводять у життя рішення виборних місцевих органів влади. У країнах, де президент призначає своїх представників, виконавча влада в їхній особі проводить на місцях політику президента (префекти у Франції, представники президента в Україні). (Див.: підрозд. "Партія і уряд").

Місцеві органи державної влади – інститути державної влади, що діють на певній території (район, місто, область, графство, комуна, провінція, департамент і т. п.). Місцеві органи влади існують в усіх країнах, де є адміністративно-територіальний поділ, і використовуються для більш ефективного управління адміністративно-територіальною одиницею, а також як форма вираження права громадян здійснювати владу.

У демократичному суспільстві місцеву владу організують і здійснюють на основі принципу поділу влади. Структура місцевих органів влади складається з органів представницької влади, управління й судової влади. Свою роботу вони здійснюють на основі законів та інших правових актів, у яких визначені спосіб їх формування, функції й спосіб взаємодії. Органи представницької влади проводять законотворчу роботу, ухвалюють постанови й рішення, які мають силу закону на тій території, на яку поширюється їхня влада. Законотворча діяльність місцевих органів влади носить підзаконний характер. Виконавчі органи здійснюють конкретне керування, проводячи в життя постанови місцевої представницької влади, виконуючи закони й постанови вищих органів державної влади.

У сучасному суспільстві склалося два типи місцевих органів влади: органи самоврядування й органи керування. Місцеві органи самоврядування характеризуються тим, що вони формуються населенням тієї території, на яку поширюється їхня компетенція. Шляхом прямих виборів формуються представницькі органи влади. У країнах із президентською формою державного правління у такий же спосіб вибирають виконавчі посади. Місцеві органи самоврядування мають широкі повноваження у вирішенні місцевих питань. Місцеві органи керування формуються вищими органами державної влади, від якої значною мірою залежать у своїй діяльності. Їхня компетенція обмежена вирішенням лише деяких питань. Центральний уряд і його чиновники на місцях мають самі

широкі повноваження щодо органів місцевої влади аж до розпуску, скасування їх рішень, відсторонення мерів з посади і т. п.

Форма державного правління – організація й здійснення верховної державної влади, порядок відносин між вищими органами державної влади, а також між ними й населенням країни. З погляду формального джерела державної влади розрізняють дві форми правління: монархію й республіку. Під джерелом влади розуміють або волю однієї людини, або волю народу, або його більшості.

Визначальною ознакою форми правління є статус глави держави. Він є різним при монархічній і республіканській формах державного правління.

Монархія – форма державного правління, при якій верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках одноосібного глави держави – монарха. Влада монарха передається, як правило, у порядку наслідування престолу. Монархія є однією з ранніх форм організацій державної влади. У певному розумінні її можна розглядати як модель патріархальної родини, відтвореної на рівні держави. Монархія була широко поширена в епоху рабовласництва й стала типовою формою державного правління у феодальному суспільстві. Їй відповідали нерозвинені продуктивні сили, особиста залежність виробника (раб, кріпак) від пана, рівень культури цих епох. Різновидами монархії є обмежена й абсолютна монархії. При обмеженій монархії глава держави (монарх) змушений ділити владу із представницьким органом. При цій формі державного правління певні класи й прошарки суспільства мають можливість впливати на державну політику, контролювати дії монарха.

Абсолютна монархія характеризується відсутністю представницьких установ, зосередженням усієї державної влади в руках монарха, відсутністю контролю над його діями з боку суспільства.

У ряді сучасних держав продовжує зберігатися обмежена конституцією монархія. Це пояснюється компромісом між буржуазією й феодальною аристократією, який було досягнуто ще в період буржуазних революцій.

Конституційна монархія існує у двох видах:

– дуалістична монархія, при якій монарх зосереджує у своїх руках виконавчу владу, формує уряд, який відповідає перед ним, а не перед парламентом, а законодавча влада юридично належить парламенту, який значною мірою залежить від монарха. Такий дуалізм фактично означає всевладдя монарха, який виражає інтереси сильних феодалів і слабкість буржуазії, що народжується, інтереси якої намагається виразити парламент. Подібний різновид монархії затвердився в деяких країнах Близького Сходу, у Кувейті, Бахреїні;

– парламентська монархія, яка являє собою форму організації державної влади, де влада монарха обмежена в усіх сферах здійснення державної політики. Формально за монархом зберігається ряд владних повноважень, наприклад формування уряду, розпуск парламенту, затвердження законів. Однак реальна влада перебуває в руках представницьких і виконавчих органів влади. Монарх при такій формі державного правління є більше символом нації, ніж реальною владою. Слід зазначити, що як символ нації, який сприяє її єднанню, збереженню культури, монархія непогано відіграє свою роль у таких країнах, як Великобританія, Японія, Швеція, Норвегія, Данія, Іспанія, Нідерланди.

Республіка – форма державного правління, при якій органи вищої державної влади або обираються на певний строк тією частиною населення, яка має право голосу, або формуються загальнонаціональними представницькими установами. Вона є формою державного правління, при якій одержує своє вираження представницька воля народу.

Історично республіка виникла в Європі ще в античну епоху як антипод монархії, однак затвердилася як форма державного правління лише в результаті демократичних революцій.

Нині республіканська форма державного правління функціонує у двох основних видах – президентській й парламентській. Основні ознаки президентської республіки:

- глава держави – президент, обирається за допомогою прямих або непрямих виборів;
- президент одночасно є главою уряду, склад якого він сам формує;
- члени уряду не є депутатами;
- президент і уряд вільний від парламентської відповідальності;
- вищий орган законодавчої влади - парламент, який обирається народом на основі загального виборчого права;
- відносини між законодавчою і виконавчою владою будуються на основі жорсткого розподілу: парламент не може відправити у відставку президента, президент не може розпустити парламент.

У президентській республіці уряд більш стабільний, а парламент більш незалежний від виконавчої влади, ніж у парламентській республіці. Президентська республіка уперше виникла в США. Потім утворилася в ряді латиноамериканських країн.

Основні ознаки парламентської республіки:

- верховна законодавча влада належить парламенту;
- склад парламенту формується шляхом виборів;
- виконавча влада належить главі держави й уряду;
- уряд формується парламентом переважно із числа депутатів, що належать до правлячої партії або партійної більшості;
- уряд очолює прем'єр-міністр, яким стає лідер правлячої партії;
- уряд несе парламентську відповідальність, розбіжності між

парламентом і урядом усуваються або відставкою уряду, або розпуском парламенту й проведенням нових парламентських виборів;

– глава держави не належить до керівництва правлячої партії, він не входить до уряду і зобов'язаний дотримуватися принципу “політичного нейтралітету”. На практиці цей принцип зводиться до того, що всі державні акти виробляються урядом, схвалюються ним і тільки після цього подаються на підпис президентові, який не має права відмовитися від підписання запропонованих урядом актів. У випадку збігу партійної належності парламентської більшості й членів уряду останні мають можливість підсилити свою роль у керуванні країною й навіть взяти на себе частину роботи з підготовки проектів нових законів. Парламентська республіка виникла в Європі. Зараз вона є найпоширенішою формою державного правління, утворилася в Німеччині, Австрії, Італії, а також у ряді країн Азії, Латинської Америки, Африки.

У деяких сучасних країнах (наприклад, у Франції) утворилася змішана форма державного правління, яка поєднує риси парламентської й президентської республік.

Основні ознаки змішаної республіки:

– глава держави і парламент вибираються населенням країни окремо;

– президент має право видавати безліч актів, частина яких скріплюється підписом прем'єр-міністра і відповідних міністрів;

– парламент формує уряд, призначає прем'єр-міністра, які несуть парламентську відповідальність;

– президент при вступі на посаду формально виходить із політичної партії, що забезпечила йому перемогу на виборах, за конституцією він виконує роль арбітра, що стоїть над партіями, гарантуючи взаємодію всіх ланок державної влади;

– парламент має право виразити недовіру уряду, президент має право розпустити парламент (або його нижню палату).

Важливою особливістю змішаної системи є те, що у випадках, коли президент належить до політичного табору, що й більшість у парламенті (або в його нижній палаті), основним принципом правління стає згуртування цієї більшості навколо президента, який визначає політику уряду, формує уряд і призначає прем'єр-міністра.

Форма державного устрою – територіальна або національно-територіальна організація державної влади. Існує в сучасних державах, території яких для зручності керування поділяються на адміністративно-територіальні або національно-територіальні області, що мають свої органи влади. Являє собою спосіб взаємодії органів влади різних рівнів.

З погляду форми державного устрою держави поділяються на унітарні (прості) й федеративні (складні).

Відмінною ознакою унітарної держави є наявність сильної центральної влади, що здійснює свої повноваження на всій території країни. В унітарній державі є одна конституція, один вищий орган законодавчої влади, один уряд. Місцеві органи влади здійснюють свої повноваження в межах, установлених конституцією. У більшості країн з унітарною формою державного устрою можливості місцевих органів влади з керування обмежені. Вирішення багатьох питань бере на себе центральна влада.

Більшість сучасних держав побудовані як унітарні, в окремих випадках до складу унітарної держави можуть входити одна або кілька територіальних одиниць, що користуються особливим статусом автономних утворень.

Автономія – внутрішнє самоврядування частини території держави в рамках її загальної конституції. Право автономії може бути надано територіям з компактно проживаючими національними групами, які

відрізняються самобутніми традиціями в економічному, соціальному житті, культурою, побутом, а також адміністративно-територіальним одиницям (області, округу, провінції і т. д.). Як форма політичного керування автономія являє собою складне явище. З одного боку, населення автономної території має досить великі права у вирішенні питань свого суспільного розвитку. Населення такої території самостійно створює органи влади, що здійснюють конкретне керування. Вони мають право ухвалювати закони, в яких відбито специфіку громадського життя і які регулюють суспільну діяльність населення автономної території.

В автономних утвореннях за національною ознакою виявляються елементи державності. Наявність автономії – свідчення децентралізації влади в державі. З іншого боку, автономія як внутрішнє самоврядування існує лише до певної межі, установлені центральними органами влади. Автономне утворення не має своєї конституції, на нього поширюється дія конституції держави, частиною якої воно є. Внутрішнє самоврядування - прийняття рішень, постанов, конкретне керування – не повинно вступати у протиріччя з конституцією й законами держави.

Федерація – складна держава, утворена в результаті об'єднання декількох (двох і більше) держав, а також державних утворень типу автономних республік, країв, областей, національних округів (наприклад, Російська Федерація).

Федерація може складатися з державних утворень, які юридично мають певну політичну самостійність (наприклад, штати у США, землі у Німеччині).

Складові федеративної держави є суб'єктами федерації і мають свій власний адміністративно-територіальний поділ.

Федерація має такі характерні ознаки:

– на всій території федеративної держави діє конституція федерації. Суб'єкти федерації також мають свою конституцію, причому

конституції федерації й суб'єкта федерації не повинні вступати у протиріччя одна з одною, це стосується й інших законів;

- федерація має дві системи вищих органів влади: федеральні органи й відповідні органи суб'єктів федерації. Федеральні органи здійснюють владні повноваження на всій території країни, органи влади суб'єктів федерації – тільки на своїй території;

- у федеративній державі діє система розподілу владних повноважень між федеральними органами влади й органами влади суб'єктів федерації;

- у федерації існує загальний федеральний бюджет, єдині збройні сили, єдина податкова система, єдине громадянство;

- федеральний вищий представницький орган влади складається із двох палат, одна з яких представляє федерацію в цілому, а інша – її суб'єктів.

У сучасних федераціях спостерігається тенденція до посилення влади центральних федеральних органів. Суб'єкти федерації не мають право одностороннього виходу із союзу, юридично позбавлені права участі в міжнародних відносинах. У випадку порушення конституції федерації або федерального законодавства центральна влада має право вживати примусових заходів стосовно суб'єкта федерації. Взаємовідносини федеральної влади й влади суб'єктів федерації будуються на основі бюрократичного централізму, що обмежує державну самостійність.

Федерація як форма державного устрою стала використовуватися в епоху капіталізму. Виникла вона внаслідок канонічних і політичних причин, що породили тенденцію до об'єднання декількох держав у єдину складну державу, принципом функціонування якої є розподіл повноважень між федеральними органами влади й органами влади держав – суб'єктів федерації, що увійшли до неї, зі збереженням за ними ознак державності.

Історія знає приклади, коли дві або кілька держав поєднувалися на конфедеративній основі. Конфедерація являє собою об'єднання юридично незалежних держав, яке створюється для певних, строго обмежених цілей, переважно політичних або воєнних. За межами цих цілей держави, що утворювали конфедерацію, зберігають свободу дій.

Характерні ознаки конфедерації:

– центральні органи влади, створені на конфедеративній основі, не мають прямої влади над державами, що входять до конфедерації; рішення центральних органів набувають чинності на території суб'єкта конфедерації за згодою його органів влади;

– конфедеративний союз не має єдиної території, єдиної правової й податкової системи, загального громадянства; фінансові кошти конфедерації складаються із внесків держав, які до неї входять, найчастіше ці внески державами не робляться.

Конфедеративна форма об'єднання – досить нестійке утворення. Воно існує, як правило, протягом історично короткого часу, а потім замінюється більш стійким федеративним союзом або розпадається на незалежні держави. Ряд сучасних розвинених країн пройшли розвиток від конфедерації до федерації. Сполучені Штати Америки були конфедерацією у 1776 – 1787 рр.; Німеччина – у 1815 – 1886 рр. Європейська держава Швейцарія перестала бути конфедеративною у 1848 р. і нині функціонує на федеративній основі.

Політична партія (від лат. pars (partis) – частина суспільства, що виражає політичні інтереси певного прошарку, групи людей, класу або його частини. Вона являє собою спільність людей, об'єднаних організаційно й ідеологічно, і має на меті в результаті виборів або іншими засобами досягти політичної влади.

Уперше про політичні партії згадує Арістотель, який писав про боротьбу між трьома партіями (жителів морського узбережжя, рівнини й

гір) – Атика VI ст. до н.е. і про боротьбу між партією знаті й партією народу в Афінах. Прадавній Рим кінця II - I ст. до н. е. характеризується боротьбою між партією популяров, що виражала інтереси плебсу, і партією оптиматів, що представляли патриціанські й знатні родини. У прадавньому світі термін "партія" використовували для позначення політичної організації (Цицерон, Плав, Саллюстій). А вже у Древньому Римі цим терміном позначали й політиків, згуртованих навколо вождя (партія Цезаря, Марія, Сулли), і групу людей, що управляли державою, і сенат на противагу народу. У середні століття "партії" найчастіше були тимчасовими об'єднаннями і з'являлися, як правило, у зв'язку із загостренням класових або внутрішньокласових протиріч. Наприклад, у період найбільш тривалого політичного конфлікту між священною Римською імперією й папством існували партія гвельфів – прихильниця світської влади римського папи й партія гіббелінів, що захищала інтереси нобілів (феодалів) і сильну імператорську владу.

Своєрідність даного періоду, аж до становлення буржуазного суспільства, полягає у тому, що політичні угруповання, що виникали, діяли в умовах придушення класових протиріч становими, релігійними, сімейно-родовими відносинами.

Наступний етап розвитку партій – формування прототипів сучасних політичних партій у період ранніх буржуазних революцій, коли буржуазія створила свої партії як організації для боротьби з феодалізмом. Вони виступали в основному як релігійно-політичні угруповання (наприклад, пресвітеріани й індепенденти в англійській буржуазній революції XVII ст.). Повністю партії сформувалися на класово-політичній основі у часи Великої французької революції (конституціоналісти, жирондисти, якобінці). Незабаром після проголошення незалежності США наприкінці XVIII – початку XIX ст. виникли перші в країні партії (федералісти й

антифедералісти). Але в цей період партії являли собою слабо оформлені політичні угруповання.

У період розпаду феодальної системи, обмеження влади монарха, появи представницьких органів влади створюється новий державно-політичний механізм, у якому особливе місце приділялося політичним партіям. Утворюється найважливіший представницький орган влади – парламент, який вимагав організації виборчого механізму й створення передумов групування депутатів виходячи із загальних політичних інтересів. Прототипи сучасних політичних партій, що існували в XVIII – XIX ст., у період становлення буржуазної парламентської системи, коли виборче право мало вузький, обмежений характер, були невеликими за чисельністю, мали характер елітарних клубів, що діяли насамперед у стінах парламенту, а позапарламентською діяльністю займалися винятково для виборів і в період, що їм передував. Вони поєднували у своїх рядах в основному депутатів парламенту, були вузько "парламентарними", не були організаційно оформлені, не визнавали принципу членства.

Нові якісні зміни в характері політичних партій відбулися в минулому столітті в результаті появи перших масових робочих партій. У 1848 р. у Маніфесті Комуністичної партії було проголошено нову концепцію політичної партії – класової партії пролетаріату. Відбулося розширення виборчого корпусу. "Парламентські" буржуазні партії починають зазнавати значної трансформації – змінюються їхня організаційна й функціональна структура, методи й форми політичної діяльності. Іде боротьба за вплив на маси, що змусили буржуазні партії відмовитися від елітарності, вийти за межі парламенту. Фактор внутрішньої організації стає важливою ознакою партій.

До кінця XIX ст. у результаті реформи виборчого права значно збільшилася кількість виборців. У зв'язку з цим прагнення партій добитися

максимальних успіхів на виборах поступово перетворюється на основний фактор боротьби за владу у державі.

Масові партії робітничого класу, що виникли у другій половині XIX ст. через обмеження виборчого права, ще не могли діяти на рівні парламенту. У той же час у 70-ті роки XIX століття поряд із революційними марксистськими партіями з'являлися різного роду реформістські соціал-демократичні партії в робочому русі. В. І. Ленін розробив учення про партію нового типу – революційного авангарду робітничого класу.

Наступний розвиток політичних партій тісно пов'язаний з подальшим розвитком демократії й парламентаризму. У XX ст. домінуюче положення в політичній системі буржуазного суспільства зайняли партії монополістичного капіталу. Суперничають з ними, особливо в Західній Європі, реформістські соціал-демократичні робочі партії. У ряді країн, що проголосили побудову соціалізму, до влади прийшли марксистсько-ленінські, комуністичні партії робітничого класу. Для цього періоду характерним є перетворення політичних партій на одну з постійно діючих частин політичної системи суспільства.

Основні типи партій. Залежно від виникнення розрізняють партії парламентсько-електорального походження (парламентські партії) і партії позапарламентського походження. Основною причиною виникнення парламентських партій М. Дюверже вважає об'єднання представників певного району (регіональний фактор) або прагнення забезпечити своє переобрання. Для парламентської партії завоювання місця в політичних асамблеях є сутність життя, як зазначав М. Дюверже, – сама причина її існування й вища мета її життя. Характеризуючи партії позапарламентського походження й, насамперед, соціал-демократичні й комуністичні, М. Дюверже як їхні основні ознаки називає централізм у структурі й доктринально-програмну єдність.

Існує класифікація партій залежно від їхнього положення в політичній системі суспільства – урядові й опозиційні (урядові при цьому називаються консервативними партіями, а опозиційні – радикальними).

Залежно від функціонального критерію виділяють партії індивідуального представництва (Республіканська і Демократична партії США, Консервативна партія Великобританії, ХДС ФРН і Ліберально-демократична партія Японії) і партії “соціальної інтеграції”. Розрізняють також “ідеологічні” та “партії ділових інтересів”, програма перших будується (часто навіть у дріб'язках) на глибокій і твердій основі певного світогляду, ціль програми інших – економічне забезпечення прихильників партії, інтереси певних професій і груп.

Ті партії, які відстоюють більш-менш просоціалістичні, прокомуністичні ідеї, прийнято називати лівими, ті партії, які відстоюють ідеї класичного капіталізму, – правими, а ті, які займають проміжне положення, - партіями центру.

Найпоширенішим серед західних дослідників є розподіл політичних партій на масові й партії кадрів. *Масові* – добре організовані партії, що формуються на основі певного світогляду. Ці партії звертаються до класу, релігії, ідеології й претендують на роль вихователя народу, викривача несправедливостей, від яких він страждає. Масова партія існує на членські внески (фінансує свою участь у виборах).

Партії кадрів – партії, які виражають ідеї й інтереси класу, що править, і спираються на вже існуючі соціально-політичні структури. Основне завдання цих партій – одержати широку підтримку з боку виборців. Мета партій кадрів полягає в забезпеченні економічних інтересів своїх прихильників, інтересів певних професій і груп, а для цього необхідно мобілізувати нотаблів (тобто осіб відомих, впливових у виборчому окрузі) для підтримки кандидатів партії на виборах різних ступенів. Те, чого масові

партії досягають кількістю, відзначав М. Дюверже, партії кадрів досягають умілим добором нотаблів.

Наприкінці 70-х - початку 80-х рр. ХХ ст. виникають екологічні партії – "партії зелених".

В останні роки у деяких країнах Західної Європи (Данії, Італії, Нідерландах, ФРН, Фінляндії) усе активніше заявляють про себе "партії пенсіонерів". У цілому розрізняють консервативні, ліберальні, клерикальні й неофашистські партії.

Партійні структури. Для більшості старих буржуазних парламентських партій характерною є відсутність офіційного членства (Республіканська й Демократична партії США, Ліберальна й Прогресивно-консервативна партії Канади, Консервативна партія Великобританії і т. д.). Більшість впливових партій має офіційно оформлене членство (Ліберально-демократична партія Японії, ХДС ФРН, ХДП Італії і т. п.).

Отже, у сучасному світі існують такі типи політичних партій: парламентські й позапарламентські, кадрові й масові, урядові й опозиційні, індивідуального представництва, "ідеологічні" й партії ділових інтересів, екологічні.

Партії є найважливішим елементом політичної системи суспільства, вони забезпечують тісний зв'язок між державою й населенням, захищають інтереси як індивідів, так і соціальних груп, являють собою механізм ненасильницького вирішення спорів і конфліктів у політичному житті суспільства.

Партійні системи утворюються там, де партії існують тривалий час і взаємодіють на впорядкованій правовій основі. Поняття "партійна система" містить сукупність політичних організацій, об'єднаних певним політичним механізмом боротьби за владу і її реалізацію; зв'язок між партіями й апаратом держави, між партіями й іншими суспільно-

політичними організаціями; певний кодекс відносин між названими вище суб'єктами політичного життя.

Їхні взаємовідносини ґрунтуються на відповідних статтях і положеннях конституції й законах про вибори. У зв'язку з цим формування партійних систем у кожній конкретній країні визначається низкою факторів. У світі не існує партійних систем, які були б відбиттям класової структури суспільства. Кожна партія прагне до розширення своєї соціальної бази, тому “чисті” класові партії – явище майже виняткове. Партійні системи визначаються не стільки класовим і соціальним складом населення, скільки значною мірою історичними національними традиціями, політичною культурою народу, національним складом населення, його релігійними уявленнями. Наприклад, у країнах із традиційним впливом релігії як політичної основи партійних програм була прийнята соціальна доктрина християнської церкви, партії набували конфесіонального характеру (Християнсько-демократичний і Християнсько-соціальний союзи у ФРН; Християнсько-демократична партія в Італії і т. д.). Де такий вплив був слабкіше, масові партії зберегли світський характер, в основу їх програмних документів було покладено ідеї помірною ліберального реформізму (Франція).

У країнах сучасного світу існують різноманітні типи партійних систем. Наприклад, *альтернативна система* полягає в тому, що в ній як мінімум одна альтернативна група політиків сформована у вигляді політичної партії або партій і має реальні шанси замінити групу, що править у даний момент. У рамках цієї групи може існувати система багатопартійної роздробленості, в якій жодна партія або група партій не має явної переваги. Її характеризують багатопартійність (реальний шанс прийти до влади більш ніж у двох партій); наявність партійної опозиції; створення урядових коаліцій партіями з близькими програмами на основі компромісів.

Для багатопартійності характерна пропорційна система виборів, яка найчастіше призводить до нестабільності політичних режимів. Для цієї системи характерними є часті урядові кризи. Система багатопартійної роздробленості існує в ряді західноєвропейських держав (Бельгія, Данія, Нідерланди, Фінляндія).

Двоблокова система містить кілька політичних партій, але вони поділяються на два політичних блоки, які постійно суперничають. Наприклад, у ФРН основною політичною силою є блок клерикальних партій – Християнсько-демократичний і Християнсько-соціальний союзи.

Двопартійна система характеризується тим, що реальну боротьбу на виборах за владу в державі ведуть тільки дві партії, причому одна партія забезпечує об'єднання абсолютної більшості голосів виборців і парламентських місць, у результаті створюється однорідна й стабільна парламентська більшість. Різновидом двопартійної системи є 2,5-партійна система (Австрія, Австралія, Нова Зеландія).

Класична двопартійна система має місце, наприклад, у США, Великобританії. Така модель є зразковою партійною системою, до якої повинні прагнути всі країни, оскільки тільки ця система забезпечує оптимальне зближення інтересів партій і держави. Стабільність правління як гарантії стабільної демократії є можливою лише за наявності мажоритарної виборчої системи відносної більшості й двопартійної системи. М. Дюверже вважає другою обов'язковою ознакою партійної системи мажоритарний парламентаризм - підтримку уряду в парламенті однорідною й стабільною більшістю.

У *неальтернативній* системі або конституційні принципи, або фактичне співвідношення сил приводять до того, що немає справжнього суперництва між політичними партіями за владу. У цих умовах існує система партій (національної згоди або домінуючої партії), в якій хоча й функціонують численні політичні партії, що суперничають на виборах, але

одна з них постійно домінує й безроздільно панує. Для системи домінуючої партії характерним є відносно тривале домінування однієї партії над іншими; відсутність коаліції у формуванні уряду; наявність малоефективної опозиції в особі партій, які не беруть участі у здійсненні влади. Як приклад системи домінуючої партії слід назвати партійну систему Швеції (Соціал-демократична робоча партія) і Японії (Ліберально-демократична партія).

Обмежені партійні системи складаються з різних політичних партій, між якими ведеться боротьба за політичний вплив, але влада перебуває в руках однієї політичної сили, найчастіше армії, яка заявляє, що вона незалежна від партій і стоїть над ними. Подібні відносини складаються після встановлення режиму воєнної диктатури. Це характерно для деяких країн Латинської й Південної Америки (Чилі, Уругвай, Парагвай та ін.).

Монопартійна, або однопартійна, система виключає наявність інших політичних партій, крім правлячої. Донедавна така система існувала на території колишнього СРСР і в країнах соціалістичного табору. Вона характеризувалася жорсткою тоталітарною партійно-державною монополією на владу в суспільстві. За відсутності діючої опозиції з боку інших партій КПРС та інші правлячі комуністичні партії дійшли до свого закономірного політичного краху.

Які перспективи розвитку партійно-політичних систем? З одного боку, відбувається інтенсивний процес розмивання ідеологічного й класового характеру партій. Політична боротьба усе більше підкорюється механізму завоювання виборчого корпусу в рамках політичної системи, де перемога на виборах забезпечується незначною більшістю голосів. Це змушує політичні партії займати близькі до своїх конкурентів позиції. Партії втрачають ідеологічну визначеність. У пропаганді партії акцентують свою увагу на соціальних аспектах, орієнтуючись на різні групи населення. При цьому підкреслюються цільові настанови на такі поняття, як “солідарність” і “справедливість” у суспільстві.

З іншого боку, у політичній інфраструктурі держав в області політичної мобілізації громадян у партій з'явилися конкуренти з боку інших суспільних інститутів, які використовують багато традиційних функцій. Серед них можна назвати професійні організації з реклами й роботи із громадськістю, різні лобістські організації, засоби масової інформації, комерційні й приватні бюро тощо. Усі ці фактори значно ускладнюють діяльність політичних партій, потребують від них глибокого освоєння сучасних форм політичного менеджменту й маркетингу.

Партія й уряд. При багатопартійних системах найчастіше уряд формують більше ніж дві партії. В умовах партійних систем з одною або двома пануючими партіями урядова влада зазвичай зосереджена в руках однієї партії.

Головним завданням політичних партій є завоювання урядової влади, вплив на формування й діяльність уряду. Зростання ролі політичних партій під час розвитку західної політичної системи, підвищення їх взаємодії з державним механізмом найбільш чітко виявляється у відносинах партій з урядом. Незважаючи на це, майже в усіх сучасних конституціях буржуазних країн (крім конституції Греції 1975 р.) не конкретизується роль політичних партій у формуванні уряду й організації його діяльності. Але фактично уряд при демократичному режимі формується певними партіями відповідно до правил установлені в країні системи правління. Та партія (або партії), яка формує уряд, як правило, зі своїх членів і контролює діяльність виконавчої влади, називається правлячою партією або правлячою партійною коаліцією (блоком).

При президентській системі правління застосовують позапарламентський спосіб формування уряду: главі держави (який одночасно є і главою уряду і лідером партій) надано право призначати міністрів за своїм розсудом незалежно від розміщення політичних сил у

парламенті. Призначення уряду президентом без участі парламенту надає верхівці партії президента значної ваги в керуванні країною.

Пости лідера партії, глави держави й уряду в США суміщуються з посадою президента. Керівники окремих департаментів (міністри) перебувають при президентові, утворюючи “кабінет президента”, у якому вони користуються лише правом дорадчого голосу. Членів кабінету президент призначає і звільняє практично за своїм розсудом.

При парламентській системі правління глава держави не обов'язково є виборною особою (у ряді країн главою держави є монарх) і позбавлений права призначати міністрів за своїм розсудом; членами уряду він зобов'язаний призначити тільки тих осіб, які користуються підтримкою більшості депутатів парламенту. На практиці це означає, що глава держави повинен призначити міністрами представників тієї партії (партій), яка має більшість місць у парламенті (у багатьох країнах Західної Європи лише більшість у нижній палаті парламенту).

Глава держави у Великобританії, парламентарній монархії, відповідно до результатів парламентських виборів призначає голову уряду. Хоча цю процедуру розглядають як формальний акт, оскільки прем'єр-міністром зазвичай стає лідер партії, що має абсолютну більшість місць у громадській палаті, однак у британській політичній практиці відомі випадки, коли монарх вибирав главу уряду з декількох кандидатів.

У країнах з багатопартійною системою питання про формування уряду вирішується набагато складніше. Наприклад, у Бельгії існуюча процедура утворення уряду країни регулюється не стільки правовими нормами, скільки практикою, що склалася (проведення консультацій монарха з головами палат парламенту, а також із прем'єр-міністром, який виходить у відставку).

Схожа процедура існує і в Нідерландах, де глава держави проводить консультації з лідерами парламентських фракцій.

У ФРН чинне законодавство передбачає досить складну процедуру формування уряду. Конституція країни надає президентові право рекомендувати бундестагу кандидатуру канцлера (глави уряду), який обирається депутатами без попереднього обговорення. Хоча формально глава держави може самостійно висувати кандидата в канцлери, але він згідно з існуючою практикою попередньо консультується з керівниками партійних фракцій, що отримали більшість місць у бундестазі.

У всіх парламентських республіках і монархіях главою уряду зазвичай стає лідер партії або партійної коаліції, яка має більшість місць у парламенті (або його нижній палаті). Однак тільки конституція Греції 1975 р. прямо вказує на формування уряду партіями, надаючи главі держави “протокольну” роль.

Оскільки в умовах парламентської системи правління уряд зазвичай має партійний характер, він залишається при владі доти, доки його підтримує партія (партії), що має більшість місць у парламенті або в його нижній палаті. Правовою основою такої ситуації є принцип політичної відповідальності міністрів перед парламентом.

У більшості парламентських республік і монархій чинні конституції зазвичай встановлюють колективну політичну відповідальність членів уряду: недовіра, виражена хоча б одному міністрові, спричиняє відставку всього уряду. Тому партія (партії), що знаходиться при владі, усіяко прагне перешкодити реалізації політичної відповідальності уряду перед парламентом.

Можливість винесення вотуму недовіри уряду в Великобританії утруднюється через жорстку партійну дисципліну, що ставить парламентську більшість під контроль кабінету.

На відміну від Великобританії, де немає писаної конституції, у ФРН інститут політичної відповідальності уряду закріплено конституційно.

Таким чином, принцип політичної відповідальності уряду перед парламентом в умовах парламентської системи правління є правовою основою утворення уряду партіями, що одержали перемогу на виборах або утворили парламентську більшість у результаті внутрішньо-парламентської боротьби.

Слід зазначити, що в умовах парламентської системи правління залежно від співвідношення й розміщення партійних сил у парламенті формуються різні види урядів. Якщо яка-небудь партія має абсолютну більшість місць у парламенті, то з представників цієї партії формують однопартійний уряд. Якщо ж жодна з партій не має в парламенті такої більшості, глава держави проводить консультації з головами палат і керівниками партійних фракцій про можливість формування уряду із представників двох або більшої кількості партій (коаліційного уряду), які разом склали б необхідну парламентську більшість. У деяких країнах (Італія, Нідерланди, Фінляндія), де уряди дуже часто формуються на коаліційній основі, одна з партій постійно або протягом тривалого періоду входить до складу коаліції, виконуючи таким чином функції своєрідного стрижня, навколо якого групуються інші партії. Залежно від розміщення політичних сил у парламенті створюються або чисто центристські коаліції, або правоцентристські, або міжцентристські коаліційні уряди. Якщо утворення коаліційного уряду утруднено (через неможливість співробітництва між партіями), створюється "уряд меншості", що складається із представників однієї або декількох партій, яким, навіть разом узятим, належить менше половини кількості місць у парламенті. Може бути створено "службовий уряд" на позапартійній основі з фахівців і вищих чиновників (іноді з осіб, які хоча й належать до певних партій, але заявляють про те, що, працюючи в уряді, вони не будуть представляти в ньому свої партії). "Уряд меншості" досить часто формуються в Норвегії, Італії, Данії; "службові уряди" неодноразово формувалися у Фінляндії.

«Уряд меншості» і "службові уряди" знаходяться у владі лише тому, що спираються на підтримку парламентської більшості, у яку входять партійні фракції, не представлені в уряді. В одних випадках певні партії не входять до уряду, проте підтримують його з усіх питань, що виносяться на обговорення парламенту, надають уряду "зовнішню підтримку". У деяких випадках "уряд меншості" або "службові уряди", хоча й користуються постійною підтримкою більшості депутатів парламенту, проте знаходяться при владі завдяки тому, що для вирішення тих або інших проблем одержують підтримку партійних фракцій.

Ще одним прикладом уряду, сформованого в країнах з парламентською системою правління, є "уряд національної єдності". Такий уряд створюється в умовах надзвичайної економічної або політичної ситуації. До його складу входять представники всіх впливових парламентських політичних партій. У Великобританії під впливом світової економічної кризи (1929 – 1933 рр.) було створено уряд “національної коаліції” – блоку консервативної партії із частиною лейбористів і лібералів (1931 – 1937 рр. і травень 1950 р.). Прикладом створення такого уряду є Греція (1969 р.).

Участь партій у формуванні уряду визначається не тільки системою правління, але й особливостями взаємовідносин партій у сфері керівництва державними справами. У тих країнах, де діє партійна система із двома панівними партіями (двопартійна система), уряд поперемінно формується представниками однієї з двох головних партій (у Великобританії, США, Канаді).

В Австрії дві партії (Австрійська народна і Соціалістична партії Австрії) формують уряд спільно. У Японії з 1955 р. установилася система однієї панівної (домінуючої) партії. У країнах з багатопартійними системами, де жодна з партій не в змозі самостійно формувати власний

уряд, створюються багатопартійні, коаліційні уряди (Нідерланди, Італія, Франція), хоча можливі уряди меншості.

Якщо розглядати уряди західних країн з погляду міцності, стабільності їх діяльності, найбільший потенціал мають однопартійні уряди. У Великобританії або Канаді, де утворюються однопартійні уряди, середня тривалість життя кабінету міністрів – 34 місяці, у той час як в Італії, де частіше формуються багатопартійні коаліційні уряди, починаючи з 1947 р. уже змінилося 46 кабінетів. Причини частих відставок урядів – розбіжності усередині партій правлячих коаліцій.

З метою подовження часу дії урядів, створення певної стабільності їхньої діяльності в ряді західних країн з багатопартійними системами встановлюють конституційні норми, які передбачають ускладнену процедуру винесення вотуму недовіри уряду. У ФРН та Іспанії, наприклад, таку "раціоналізацію для стабілізації" політичної відповідальності уряду здійснюють на основі інституту "конструктивного вотуму недовіри". Ускладнений порядок винесення вотуму недовіри передбачено і конституцією Греції.

Таким чином, у країнах з багатопартійними системами стабільність уряду досягається не стільки шляхом конституційного ускладнення самої процедури винесення вотуму недовіри, скільки завдяки згуртованості партійного складу парламентської більшості.

Партія і парламент. Політичні партії відіграють головну роль у створенні центральних і місцевих органів влади. У роботі парламенту беруть участь лише партії, які в результаті виборів завоювали депутатські місця. Реальний ступінь участі партій у справах держави значною мірою залежить від існуючої в країні партійної системи. В умовах багатопартійних систем парламентське представництво одержують кілька впливових партій, у той час як при партійних системах з однією або двома панівними

партіями переважну більшість депутатських мандатів одержують одна або дві головні партії.

Боротьба політичних партій найбільше чітко виявляється в парламенті, де відбивається реальне співвідношення сил у кожний окремо взятий період часу. Депутати парламенту поєднуються в "партійні групи", "клуби", "фракції", "парламентські партії" та ін. Таким чином, боротьба, яка почалася під час виборів, продовжується в парламенті політичними групами, що об'єднують членів парламенту, які належать до однієї партії або дотримуються спільної думки.

В основу офіційного визнання депутатських об'єднань покладено практику діяльності палат парламенту, яка визначає: 1) ступінь визнання законодавством права депутатів на створення усередині палат об'єднань за ознакою партійної належності; 2) мінімальний кількісний склад депутатів, які належать до однієї партії, як необхідна умова для утворення такого об'єднання.

У парламенті будь-якої країни найбільш впливовими й авторитетними фігурами є голови палат. Найчастіше вони обираються депутатами палати на весь строк її повноважень. Як правило, цю посаду обіймає представник партії (блоку партій), що має абсолютну більшість місць у палаті. Якщо ж жодна з партій (блоку партій) не має абсолютної більшості мандатів у палаті, питання про заміщення посади голови палати вирішується на підставі угоди представлених у палаті партій; при цьому не завжди посада голови палати дістається представникові найбільшої за чисельністю партійної фракції.

У більшості європейських західних країн посади заступників голови палат розподіляються між представниками декількох найбільш впливових партій у парламенті. Заступники голови в тих випадках, коли вони не ведуть засідання палати, не зобов'язані дотримуватися "політичного нейтралітету".

У багатьох країнах Західної Європи для керівництва роботою палати створюються також колегіальні органи (бюро, президія тощо), до складу яких крім голови палати і його заступників входять секретарі (які перевіряють кількість присутніх членів палати і спостерігають за підрахунком голосів, редагують і підписують протоколи засідань палати) і квестори (особи, що займаються питаннями матеріального забезпечення палати й церемоніалом). Принцип колегіальності в роботі таких органів полягає в тому, що бюро й подібні органи формуються із представників різних партій пропорційно чисельності їх фракцій, відтворюючи таким чином "політичний вигляд" самої палати. Кількість членів керівного колегіального органу палати і його партійний склад установлюються законодавством країни.

Значну роль у діяльності парламенту відіграють різні комісії (комітети) палат. Рішення, що приймаються на засіданнях комісій, досить часто визначають рішення, які потім ухвалюють з того чи іншого питання на пленарних засіданнях палати.

Парламентські комісії формуються по-різному, але яким би не був офіційний спосіб формування персонального складу комісій, їх партійний склад майже завжди визначається на основі принципу пропорційного представництва офіційно визнаних парламентських фракцій, завдяки чому партії, що мають більшість у палаті, одержують більшість місць у кожній комісії.

На відміну від країн з однопартійною парламентською більшістю (США, Великобританії) у багатьох країнах Західної Європи, де більшість місць у парламенті зазвичай одержують кілька впливових партій (Данії, Норвегії, ФРН, Швеції, Фінляндії), посади голів постійних комісій розподіляються між представниками цих впливових партій. Партійні об'єднання членів парламенту суттєво впливають на всі сторони діяльності парламенту.

Суспільно-політична організація – це спеціалізоване об'єднання громадян, що утворюється в результаті потреби людей у суспільній діяльності. Деякі з них створюються для реалізації різних політичних інтересів і впливу на центри політичних рішень, інші – для виконання не пов'язаної безпосередньо з політикою діяльності (професійні культурологічні об'єднання тощо). Поступово ці організації стають настільки значними суспільними інститутами, що починають суттєво впливати на політику як її суб'єкти. Таким чином, вони самі є суб'єктами політики.

Ознакою суспільної організації є не тільки налагодження й зміцнення зв'язків членів-засновників, але й розвиток їх модифікацій. Як форма суспільного зв'язку суспільно-політичні організації є певною системою відносин, інститутів, засобів суспільного контролю; вони поєднують різних учасників за допомогою системи цілей. У діяльності громадських організацій і рухів утілюються суспільні форми самоврядування. Їхні рішення ґрунтуються на статутах і програмах і є обов'язковими лише для членів цієї організації, оскільки не мають юридичного характеру. Громадські організації виконують такі функції, як задоволення потреб своїх членів і захист їх інтересів; досягнення цілей і реалізація завдань, що стоять перед політичною системою, суспільством в цілому. Їм властиві певні стадії розвитку: 1) формування; 2) інтеграція; 3) агітація; 4) розвинена політична діяльність; 5) зменшення інтенсивності руху.

Стосовно державної влади суспільні рухи й організації підрозділяються на консервативні й реформістські, прогресивні й реакційні, демократичні й антидемократичні. Існують різні форми створення громадських організацій і рухів: стихійна, з низьким рівнем організації, з високим рівнем організації (може бути формою політичної боротьби).

Найбільшого розмаху масові демократичні суспільні рухи набули у другій половині XX століття. У їхній структурі можна виділити такі форми соціальної активності: цивільні ініціативи, рух за альтернативний спосіб життя, екологічний, молодіжний, антивоєнний, жіночий рух і т. ін.

Більшість сучасних масових демократичних рухів – молодіжні, антивоєнні, феміністські, за цивільні права та ін. – з'явилися в політичному житті західних країн наприкінці 60-х - початку 70-х рр. XX ст. Найбільш помітними в цей період були рухи прихильників охорони навколишнього середовища і феміністські, які висували свої власні конструктивні альтернативи.

Масові демократичні рухи 60-х років минулого століття стали індикатором нових процесів і рис в економічному, соціальному, політичному й духовному житті країн Заходу. В основному вони відстоювали загальнолюдські, загальнодемократичні інтереси.

Останніми роками в розвитку масових демократичних рухів з'являється екофемінізм, вплив якого зростає. Злиття двох рухів дає фемінізму інтелектуальну субкультуру з розробленою філософією природи.

Важливим симптомом швидкого розвитку громадянського суспільства в нашій країні стала поява неформальних об'єднань і рухів, які виступили проти адміністративно-командної системи, всесилля номенклатури. В умовах становлення національної державності широко розвинувся національно-культурний рух. У його рамках можна виділити кілька різновидів громадських організацій, наприклад культурологічні об'єднання, які мають на меті відродження й розвиток культури корінної національності, що сприяють росту національної самосвідомості народу.

У сучасних буржуазних політичних системах домінуючим типом громадських організацій є групи за інтересами. Це організації, що поєднують людей, пов'язаних усвідомленням загального інтересу до

сучасної діяльності відповідно до чинних законів під добровільно або вимушено прийнятим керівництвом. Типологія організацій основана на виділенні груп, домінуючими характеристиками яких є: 1) мета діяльності; 2) методи діяльності; 3) місце діяльності; 4) тип діяльності.

Церква (від гр. Kyriakeloikia, букв. – божий будинок) – тип релігійної організації, яка виникла в певних історичних умовах як засіб упорядкування відносин усередині релігійних об'єднань і зв'язків релігійного об'єднання зі світськими групами й організаціями. Елементами, що конституюють церкву, є: 1) загальне віровчення; 2) релігійна діяльність (культова і позакультова); 3) церковний інститут – система керування життям, діяльністю, поведінкою віруючих.

Церква – функціональний інституціональний суб'єкт політики. Вона здійснює особливу, духовно-етичну місію і має у сучасному світі переважно надполітичний, наднаціональний характер. Церква більшою мірою пов'язана з етносом, масою, особистістю і меншою мірою – з державою (за винятком Ірану, Ватикану), парламентом, армією на відміну від інших суб'єктів політики. Церква так чи інакше пов'язана з кожним із суб'єктів політики, але у кожному випадку по-різному, що є специфікою суб'єкта політики.

На певному етапі свого історичного розвитку церква мала можливість безпосереднього впливу на політику (особливо в період класичного середньовіччя). У наш час вплив стає переважно опосередкованим і здійснюється церквою через її соціальні функції, тісно пов'язані з функціями релігії:

1. Світоглядна функція – релігійна картина світу впливає певним чином на ставлення людей до навколишньої дійсності, на їхні соціальні орієнтації й установки і у підсумку на їхню соціальну поведінку.

2. Регулююча функція – церква створює систему релігійних норм і цінностей, які регулюють соціальну поведінку людини, його відносини в

родині, у побуті. Важливий вплив на соціальну поведінку людей виявляють моральні й соціальні доктрини, які проводяться церквою. Релігійні ціннісні орієнтації безпосередньо є для віруючих істотним мотивом політичної поведінки, наприклад у період виборів органів влади, керівників держави, партії тощо.

3. У певних історичних умовах церква виконує також інтегруючу функцію стосовно всього суспільства, згуртовує його, забезпечує цілісність, зміцнює існуючу соціальну систему.

Церква, задовольняючи релігійні потреби віруючих, є засобом соціального спілкування й самоствердження віруючих, задоволення їхніх пізнавальних, моральних і естетичних потреб.

Церква разом з родиною, школою, професійними організаціями виконує в суспільстві також функцію соціальної селекції й розподілу індивідів усередині соціального будинку. У деяких країнах погляди церкви, належність до неї, характеристика лідерів, яку дає церква, і на сучасному етапі суспільного розвитку відіграють значну роль у кар'єрі багатьох людей, починаючи з простих парафіян і закінчуючи вищими посадовими особами.

Останнім часом церква активно модернізує свої релігійні доктрини (особливо католицизм) у напрямку їх соціалізації з метою й надалі залишатися активним суб'єктом політики. Із цією метою церква намагається осучаснити культ і догматичні норми, добитися синтезу науки і теології, оновити свою соціально-політичну доктрину і таким чином зміцнити свої соціальні й політичні позиції. (Див.: підрозд. "Релігія").

Засоби масової інформації – поняття, що поєднує всі сучасні канали доведення інформації від її виробника до споживача: преса, радіо, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис, комп'ютер, інтернет, за допомогою яких здійснюється масова комунікація (процес поширення соціальної інформації).

Засоби масової інформації є функціонально-інституціональним суб'єктом політики, через який здійснюється систематичне поширення інформації серед великих за чисельністю, розосереджених аудиторій з метою затвердження духовних цінностей і надання ідеологічного, політичного, економічного або організаційного впливу на оцінки, думки й поведінку людей.

Засоби масової інформації дозволяють індивідам, включеним до мережі цих засобів, установлювати й підтримувати зв'язок з більш широким соціальним середовищем, що виходить далеко за рамки їхнього безпосереднього оточення, є потужним засобом інтеграції соціального досвіду.

Засоби масової інформації як один з політичних інститутів є елементом політичної системи суспільства й відіграють значну роль у формуванні політичної культури, у залученні особистості до політики, формуванні її свідомості й політичної поведінки. Використання засобів масової інформації створює об'єктивну можливість впливу на великі маси індивідів і є специфічним процесом соціального керування.

Засоби масової інформації, здійснюючи масову комунікацію, змістом своїх повідомлень охоплюють увесь спектр психологічного впливу на великі маси людей - від інформування і навчання до переконання й впливу. У своїй діяльності вони орієнтуються на задоволення соціальних потреб.

Засоби масової інформації відбивають інтереси певних соціальних груп, інститутів тощо. У своєму функціонуванні вони залежать від джерел фінансування, інформації, споживача й інших об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Як потужне знаряддя формування суспільної думки і соціального контролю над думками й почуттями людей, засоби масової інформації нерідко спеціально використовуються різними суб'єктами політики для

нав'язування широким верствам суспільства своїх інтересів, цінностей, волі, для маніпулювання суспільною свідомістю й політичною поведінкою людей. Можливості маніпулювання особливо зростають із технічним розвитком засобів масової інформації.

Маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою засобів масової інформації характерне для будь-яких політичних режимів і соціальних систем. При тоталітарних режимах це виявляється особливо яскраво й ґрунтується на монополії державної влади на засоби масової інформації. У демократичних суспільствах такі процеси менш виражені. Проблема об'єктивності інформації, нейтральної ролі засобів масової інформації практично є нерозв'язною. Але в демократичному суспільстві вона регулюється через роздержавлення засобів масової інформації, різноманітність цих засобів, заохочення конкуренції між ними. У таких умовах засоби масової інформації можуть відбивати різні позиції й інтереси. Прогресивне (демократичне) законодавство полегшує утворення і розвиток засобів масової інформації і підвищує їхню відповідальність за спотворення інформації, порушення прав і свобод громадянина.

Засоби масової інформації в процесі розвитку науково-технічного прогресу стають усе більш важливим суб'єктом політики і більш значним елементом політичної системи суспільства.

2.2. Соціальна група

Групи тиску (лобі) (від англ. lobby – кулуари) – система контор і агентств великих підприємств, організацій і т. п. при законодавчих органах, що здійснюють прямий тиск на законодавців і державних чиновників в інтересах цих компаній і організацій при прийнятті політичних рішень.

У нашій науковій літературі термін " лобізм" ще зовсім недавно не використовували. Диктаторський режим КПРС вимагав від інститутів влади певних якостей – жорсткості, замкнутості, таємності. Влада диктувала суспільству, яким йому бути, і тому допускала тільки однолінійний зв'язок –

команда зверху вниз. Спроби будь-якої зустрічної ініціативи знизу підірвали б самі підвалини системи. Таким чином, лобізм є одним із провідних інструментів демократії ринкового типу. Найважливіші особливості такої демократії – якості, без яких вона не може існувати, – відкритість, гнучкість інститутів влади. Причому відкритість не тільки глобального порядку, коли під час виборів різні особисті інтереси можуть змагатися за право формалізації в інститутах влади, але й оперативного рівня, коли в рутинній повсякденній роботі особисті інтереси можуть впливати на процес прийняття рішень, у тому числі й у сфері законодавства. Усе це забезпечує функціональну потребу у лобізмі як інституті політичної діяльності.

Основне завдання лобізму – постійне корегування діяльності органів влади відповідно до динаміки змін інтересів громадянського суспільства. Як наслідок, забезпечується взаємне пристосування і взаємодія влади й суспільства. Специфіка механізму лобіювання полягає в тому, що "наверх" висуваються далеко не всі особисті інтереси, а тільки суспільно значущі – адже треба переконати, довести свою правоту більшості членів парламенту і парламентським комітетам. Лобістська діяльність потребує величезних, часом довгострокових зусиль. Голосуючи по конкретному питанню, парламентарії завжди будуть ураховувати реакцію своїх виборців, суспільну думку в цілому. Крім того, лобіюватися можуть одночасно кілька різних інтересів, у тому числі взаємовиключних. Тобто тут також існує конкуренція. Причому ця конкуренція (як правило, відкрита офіційна реєстрація самих лобістів і тих компаній, від імені яких вони діють) обов'язкова. Надбанням громадськості стають відомості про кошти, що витрачаються на таку діяльність.

Інакше кажучи, грамотно налагоджена, юридично чітко регламентована система лобізму дозволяє розв'язати відразу кілька завдань.

По-перше, забезпечується гласність політичного процесу – чітко й документально прослідковується, які й чиї конкретні інтереси стоять за тими або іншими рішеннями. Долається безадресність, соціальна й політична анонімність нормативних актів.

По-друге, політичний процес стає передбачуваним. Суспільну думку регулярно й широко інформують про те, які акти й рішення готуються, на якій стадії перебуває їхнє пророблення; закритий текст лобіювати неможливо.

По-третє, сам факт офіційного лобіювання обмежує весилля апарату державної влади, робить його більш відкритим для контролю з боку суспільства, знижує можливість свавільних рішень.

По-четверте, значно розширюється коло активних учасників політичного процесу, що позитивно позначається на розвитку громадянського суспільства в цілому. Адже лобістська діяльність зовсім не монополія надбагатіїв, найбільших фірм і корпорацій. Свої власні специфічні інтереси так само можуть лобіювати профспілки, фермери, військовослужбовці, релігійні, жіночі, молодіжні й іншого характеру об'єднання, організації дрібного бізнесу і т. п.

По-п'яте, офіційний лобізм ставить під контроль механізм взаємодії особистих інтересів і органів влади, тим самим створюючи додаткові перешкоди на шляху корупції. Не випадково в деяких країнах окремі види лобістської діяльності прямо регулюються актами з боротьби з корупцією у владних структурах.

Основне завдання лобіювання – добитися закріплення в прийнятих нормативних актах і вирішенні особистих інтересів певних груп в організаціях, що не суперечать суспільним інтересам. У законі про лобізм мають регламентуватися механізм, конкретні форми й методи, за допомогою яких можна виявляти такий вплив. Усі групи й організації, що бажають лобіювати свої інтереси, повинні пройти спеціальну реєстрацію. Її

відсутність робить відповідну діяльність протизаконною, а виходить, і юридично протизаконною. При реєстрації потрібно зазначити конкретні цілі лобювання, ті акти й рішення, у прийнятті яких особливо зацікавлені певні групи й організації.

Наведені відомості мають публікуватися в спеціальному парламентському виданні для того, щоб, по-перше, самі депутати і співробітники апарату знали, хто чим займається, хто з ким перебуває в контакті, і, по-друге, щоб громадськість була поінформована про те, що відбувається в коридорах влади.

Неодмінним обов'язком усіх офіційно зареєстрованих груп і організацій має бути підготовка розгорнутих звітів про лобістську діяльність, а саме: які конкретно питання вдалося погодити, які суми було витрачено на лобювання і т. п. Викривлення або фальсифікація звітів повинні розглядатися як серйозне правопорушення, що спричиняє не тільки адміністративну (аж до заборони займатися лобістською діяльністю), але й кримінальну відповідальність.

Лобістські організації – це приватний інститут, що існує при парламенті або поза парламентом, в організаційному плані від нього не залежить, але впливає на його діяльність. Природно, вони мають бути на повному самозабезпеченні й з фінансової точки зору. Більше того, право займатися лобістською діяльністю має надаватися тільки при оплаті відповідної ліцензії.

Закон повинен містити механізм контролю над лобістською діяльністю і конкретні заходи відповідальності за порушення правових норм. Контроль зазвичай здійснюється, по-перше, за діяльністю самих лобістів, що зробити відносно просто, оскільки при цьому використовують загальноприйняті форми (податковий контроль, можливість залучення до судової відповідальності при порушенні букви закону тощо), по-друге, за діяльністю депутатів. У цьому випадку передбачаються спеціальні форми

контролю, орієнтовані на боротьбу з корупцією: обмеження можливих сум гонорарів за лекції, вартості одержуваних подарунків, кількості закордонних поїздок, обов'язкові декларації про особисті статки при вступі на виборну посаду і у випадку відставки, заборона займатися приватним бізнесом і т. п.

Закон про лобізм зобов'язаний враховувати і право іноземців впливати на органи влади. У світовій суспільній практиці лобіювання іноземних інтересів у центральних органах влади країни – загальноприйнята практика, яку не розглядають як втручання у внутрішні справи. Це лише допомагає посиленню інтеграції світової економіки. Крім того, власні інтереси, потреба в закордонних інвестиціях диктують необхідність в офіційному лобіюванні іноземних інтересів, а також інтересів власних країн.

Таким чином, лобі, "групи тиску" беруть істотну, специфічну участь у політиці, впливаючи на прийняття рішень, що й створює їхню визначеність як суб'єкта політики. У політичному процесі лобі виконує деякі функції – вираження інтересів різних соціальних груп, створення конкуренції, організація контролю тощо.

Бюрократія (від фр. *bureaucrate* – букв. панування канцелярії, від фр. *bureau* – канцелярія і гр. *kratos* – влада, панування) – соціальне утворення, панування якого спирається не на походження або гроші, а на знання й застосування законів, розуміння функцій і завдань інститутів і органів влади.

М. Вебер створив соціологічну теорію бюрократії, згідно з якою під бюрократією розуміють раціонально побудовану організацію, яка відповідає певним формальним критеріям. Бюрократія, на думку Вебера, є класичним типом легального панування. Однак ніяке панування не може бути тільки бюрократичним: на вершині ієрархічних сходів завжди стоять або монархи, або обрані народом президенти, або лідери, обрані

парламентською аристократією. Але повсякденна технічна робота з керування державою виконується силами бюрократії, діяльність якої не може бути припинена, щоб не спричинити серйозного порушення у функціонуванні соціального механізму.

У докапіталістичних формах бюрократія виявлялася переважно в сферах політичного життя. При капіталізмі вона проникає і в економічну організацію суспільства.

Основною функцією бюрократії є підтримка політичної рівноваги в суспільстві. Це пов'язано з організаційним аспектом панування, яке забезпечує структуроване, упорядковане існування суспільства як цілого, що необхідно для всіх членів суспільства. У цьому полягає джерело впливу бюрократії, яка втілює порядок у хаос суперечливих тенденцій, затверджує централізм і організацію на противагу децентралізму і анархії.

У сучасному індустріальному суспільстві спостерігається поглиблення процесів бюрократизації, пов'язане з тенденціями відриву виробника (у якій би області він не працював) від засобів виробництва, а також з тим, що бюрократія є власником ненатуральних продуктів будь-якої спеціалізованої праці. Бюрократії належать монопольні функції розпорядження й розподілу їх між людьми, тобто умов і можливостей їхнього фактичного використання.

Зростаюча технізація і збільшення залежності від науково-технічного прогресу в індустріальних високорозвинених країнах призвели до того, що в центрі всіх бюрократичних структур виявилось державне керування.

Реалізація бюрократією таких функцій, як прийняття тактичних рішень, підготовка стратегічних рішень, організація виконання рішень, комунікація еліти з масою, у комбінації з нагромадженням нею запасу професійних знань відкриває перед бюрократією можливості в перспективі застосовувати отримані знання як засіб панування.

При цьому виникає небезпека перетворення апарату керування на політично самостійну силу, що протистоїть, наприклад, владі й контролю обраних народом парламентів. У міру зміцнення своїх позицій бюрократія стає усе більш автономною стосовно центрального політичного керівництва. Це виявляється, зокрема, у тому, що, претендуючи на монополію знань, умінь та інформації, бюрократія починає відігравати певну роль у підготовці політичних рішень, яким вона здатна додати бажану для неї форму. Якщо ж рішення ухвалюють в обхід бюрократії, то в неї існує майже необмежена можливість не доводити їх до практичного здійснення, використовуючи для цього різні засоби. Таким чином, бюрократія формує свою якісну визначеність як суб'єкта політики.

Соціально-економічною основою поглиблення процесів бюрократизації є тенденції одержавлення економіки, при розвитку яких створюється особливий тип виробничих відносин: виробник по'єднується з основними факторами праці на основі того або іншого різновиду неекономічних відносин (юридичних, політичних, соціальних). При повному одержавленні економіки (наприклад, у радянському суспільстві) бюрократія не тільки "регулює" економіку, але сама стає важливим агентом суспільного виробництва і, діючи відповідно до своїх інтересів, перетворюється з організатора і керуючого на фактичного власника. У цих умовах основою її панування стає примат неекономічних елементів виробничих відносин над економічними відносинами. Результатом розвитку таких процесів є монополізація бюрократією всіх суспільних функцій і бюрократичне "окостеніння" суспільства. Деякі вчені висловлюють думку про те, що на цьому етапі розвитку бюрократизації суспільних відносин пануючу спільність уже не можна кваліфікувати як бюрократію, і пропонують більш загальне поняття – "етакратія".

Побоюючись можливості розвитку тенденцій "тотальної" бюрократизації суспільства, Вебер бачив практичну реалізацію своєї

концепції "раціональної бюрократії" у розвитку інститутів парламентаризму, права, у створенні особливого типу громадянського суспільства й адміністративної організації із численними "противагами" монополії бюрократії на владу.

Такою "противагою" в економічній сфері, на його думку, є збереження "приватної" бюрократії, що перебуває під контролем підприємця, на противагу централізованої державної бюрократії. У політичній сфері, з одного боку, демократія у всіх її проявах, з іншого – харизма політичних лідерів.

Еліта – група людей, що складається з найбільш видатних, кращих за різними критеріями представників частини суспільства, угруповання і т. п. У західній політології розроблено теорії еліти, що пояснюють сутність цього явища як панування і підпорядкування. У марксистській літературі заперечується загальний для таких теорій підхід, що полягає у природній нерівності людей, яка визначає споконвічний розподіл людей на еліту й маси, ставиться під сумнів роль еліти як рушійної сили науково-технічного й соціального прогресу, повноправності й законності правлячої меншості, що має владу над більшістю. У немарксистській вітчизняній літературі цей суб'єкт політики практично не вивчено.

Розрізняють еліту економічну, військову й політичну, як і економічну, військову й політичну владу. Еліта відіграє особливу роль у політичному процесі, яка залежить від того, яке місце вона займає в політичній системі. Правляча еліта наділена владою, тобто правом ухвалювати рішення й розпоряджатися ресурсами для реалізації цих рішень. Її роль і функції адекватні ролі таких суб'єктів політики, як лідер, правляча партія і т. п. Роль потенційної еліти порівнянна зі значущістю і впливом опозиції. Її функції – підготовка умов для зміни правлячої еліти.

Шляхи формування правлячої еліти адекватні політичним режимам. У тоталітарних системах переважають нелегітимні механізми, у

демократичних – законодавчо закріплені механізми формування й зміни правлячої еліти. Інструментом її формування є політичні партії, які відіграють роль посередника між суспільством і елітою.

У суспільстві відбувається нескінченна зміна, "циркуляція", "круговорот" еліт. Потенційна еліта виникає в нижчих верствах суспільства, веде боротьбу за владу, досягнувши її, переживає стадії розквіту й виродження, коли її, у свою чергу, змінює нова еліта. Коли припиняється відновлення правлячої еліти, стає утрудненим залучення до її рядів нових сил, вона стає нездатною ефективно управляти. Тоді формується потенційна еліта, яка веде боротьбу за владу. У цьому їй необхідна підтримка мас, і вона забезпечує її, розробляючи й проголошуючи популістські програми, видаючи себе за представника і захисника інтересів народу, говорячи від імені народу. Залучені потенційною елітою, маси підтримують її, і, таким чином, це приводить до заміни старої еліти. Нова еліта забезпечує тією чи іншою мірою глибокі перетворення в політичній, економічній, ідеологічній сферах суспільства, керуванні.

Глибина таких змін може бути визначена поняттями "реформа" і "революція".

У *типології еліт* найцікавішим є підхід Парето, який виділяє два типи еліт: "леви" – це крайні консерватори, прихильники грубих силових методів правління і "лиси" – це майстри обману, політичних комбінацій. Прослідковується зв'язок між типом еліти й тими умовами, у яких їй доводиться функціонувати. У стабільних політичних системах переважають "леви", а в нестійких – "лиси", новатори, комбінатори, діячі, що прагматично мислять. Кожний з цих типів еліти має свої переваги, але рано чи пізно він не відповідає потребам суспільства в керуванні. Тоді виникає необхідність зміни еліти.

Як правляча, так і потенційна еліта мають своїх лідерів або вождів, керівників, яких вони висувають зі свого середовища, підтримують їх і

створюють їм імідж. Нерідко формальний лідер відіграє роль маріонетки в руках еліти, є глашатаєм її цілей та інтересів.

2.3. Політична людина

Людина і громадянин – суб'єкт діяльності в різних сферах суспільного життя, у тому числі й у політиці.

У цивілізованому суспільстві політика здійснюється для людей і через людей. Людина є не тільки об'єктом, але й суб'єктом політики, коли вона залучається у політико-владні відносини, у процес прийняття рішення і керування.

Соціальні групи, верстви, класи, масові рухи, партії, громадські організації, державні структури, безсумнівно, відіграють важливу роль у політиці, є її суб'єктами, однак самі ці групи й організації також складаються з особистостей. Саме взаємодія особистостей, їх інтересів у остаточному підсумку визначає зміст політичного процесу. Тому первинним суб'єктом політики є особистість (індивід, людина).

Можна виділити три позиції співвідношення держави й людини: людина для держави; держава для людини; гармонійне поєднання людини і держави.

Досить розповсюджену і впливову концепцію держави розробив Конфуцій, яка називається патерналістською. Держава, на його думку, являє собою велику патріархальну родину, у якій вся влада належить правителеві – батькові. У патерналістській концепції індивід є не повноправним громадянином, суб'єктом політики, а лише її об'єктом, виконавцем волі старших. У сучасному світі патерналістські погляди досить широко поширені в країнах, що розвиваються, з малограмотним селянським населенням, в авторитарних і тоталітарних державах.

Для античного розуміння ролі людини в державі характерними є погляди Арістотеля, який вважав людину істотою політичною за природою через її природну потребу жити в суспільстві. Згідно з його концепцією

держава оснований на взаємодії вільних і рівних громадян, на відміну від родини, де існує підпорядкування дітей і молодших батькові, рабів – панові. Індивід стає частиною держави, яка має першість перед ним. В античній демократії усі державні питання вирішувалися волею більшості громадян, тому й окрема людина не була захищена від свавілля більшості.

Сучасні демократії базуються на ліберальному розумінні взаємовідносин особистості, суспільства й держави. Саме лібералізм розділив ці поняття, затвердив абсолютну цінність людської особистості й споконвічну «від народження» рівність усіх людей, а також невідчужені права людини, такі, як право на життя, свободу, власність. Класичний лібералізм уважав, що держава створюється на основі загальної згоди, консенсусу і з єдиною метою зберегти й захистити природні права людини. Джерелом влади є індивід, а держава є результатом договору, угоди вільних людей. Вона підконтрольна і підзвітна народу й має право виконувати лише ті функції, якими її наділяють громадяни.

Нинішній, соціальний лібералізм по-іншому розглядає взаємовідносини особистості й держави, якому приділяється вже не роль «нічного сторожа», а ряд соціальних функцій. Розробляються теорії, у яких сполучаються традиційні ліберальні цінності й ідеї колективізму, рівності. Виникло поняття «соціальної держави», здатної здійснювати сучасну соціальну політику: опікуватися правами людини, соціальним забезпеченням, працевлаштуванням, охороною здоров'я і т. ін. Функціональний обов'язок держави полягає в забезпеченні загального блага, підтримці й поліпшенні якості життя людей.

На основі християнського вчення, соціал-демократичної ідеології затверджуються принципи взаємозалежності особистості, суспільства й держави. Так, ліберальний принцип унікальної цінності кожної людини означає повагу кожної особистості державою і суспільством. Принцип солідарності – це відповідальне виконання людиною своїх суспільних

обов'язків, турбота кожного про усіх й усіх – про кожного. Третій найважливіший принцип християнського вчення – субсідарність, яка означає відповідальність кожної людини за своє благополуччя. Держава має підтримувати лише тих, хто сам не може себе забезпечувати, держава не повинна робити за людей те, що вони можуть робити для себе самі.

У сучасних демократичних державах люди і влада взаємодіють як у сфері політики, так і в питаннях розподілу доходів, соціальної політики. Це сприяє економічному зростанню, яке у сучасних умовах є не стільки результатом нагромадження капіталу, скільки результатом мобілізації соціальних ресурсів, до яких слід віднести освіту і науку, дозвілля й культуру, які спрямовані на формування людини як особистості. Загально визнаним є статус особистості як джерела влади, первинного й головного суб'єкта політики.

У демократичних суспільствах особистість розглядається як автономна стосовно держави, якщо вона виконала перед нею свої обов'язки (сплата податків, військова повинність, дотримання законів). Поняття людина і громадянин різняться, що має соціально-економічну основу. Приватновласницьке господарство дає можливість відокремлювати державу від громадянського суспільства, розділяти публічні (державні) й приватні інтереси.

Для західних демократій характерним є дуалізм (подвійність) правового статусу особистості: як людини і як громадянина. Особистість розглядається як людина в сфері громадянського суспільства, в економіці, культурі і як громадянин – у сфері політики.

Найважливішою юридичною передумовою правового положення особистості є стан громадянства (або вона має іноземне громадянство, або не має його).

Громадянство традиційно визначається як оснований на законі стійкий зв'язок особистості з державою, як належність особистості до

держави. Іноземними громадянами зазвичай визнаються особи, що не є громадянами даної держави, мають докази своєї належності до громадянства іноземної держави. Особи без громадянства не є громадянами даної держави і не мають доказів своєї належності до громадянства іноземних держав.

Ж.-Ж. Руссо у трактаті «Про суспільний договір» висунув ідею народного суверенітету, розглядаючи громадянство як участь у політичній спільності, у державі. Громадянин має свою частку влади в державі, на відміну від підданого, який повністю залежить від держави. Ця ідея законодавчо закріплена у Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року, яка офіційно ввела поняття «громадянин» як синонім юридично вільної особистості, яка має політичні права.

Закони держави мають відповідати правам людини. Правовий статус особистості відбиває її соціальний стан, її реальні можливості задоволення своїх потреб та інтересів.

Правовий статус – це соціально припустимі й необхідні можливості особистості не просто як людини, а як громадянина держави. Усі інші особи стосовно цієї держави є іноземними громадянами і особами без громадянства. Їхній правовий статус має свої особливості. Права, свободи й обов'язки громадян та інших осіб гарантовано авторитетом держави, її владою. Отже, правовий статус являє собою систему прав, що визнаються державою, свобод і обов'язків особистості. Їхній зміст закріплюється в конституціях і визначається реальними суспільними відносинами.

Права і свободи людини визначаються як невід'ємні свободи і права особистості, які передбачені по праву народження. Вони являють собою принципи, норми взаємовідносин між людьми й державою, що забезпечують індивідові можливість діяти за своїм розсудом (цю частину прав зазвичай називають свободами) або одержувати певні блага (це властиво і є права).

Права людини включають громадянські права й політичні свободи, економічні, соціальні, культурні права, а також права цілих спільностей – дітей, жінок, національних меншин, народів і т. п. При поширенні прав людини на співтовариства, групи людей вони не відчужуються від особистості.

Передісторія прав людини пов'язана із самовизначенням індивіда як члена роду, племені. Джерелом права стають звичаї, традиції й складене на їхній основі обичаєве право як зародкова форма права природного. Ідеї природного права виникли в далекій давнині. Так, ще у V–IV ст. до н.е. софісти стверджували, що всі люди рівні від народження і мають однакові, обумовлені природою природні права. Саме державу і її закони софісти вважали результатом суспільного договору.

Права людини, властиві їй від народження, захищав Арістотель, який відносив до них насамперед право на приватну власність. Він дотримувався ідеї верховенства природного права над законами держави. Невід'ємні права громадянина античного поліса закріплювало римське право.

У середньовіччя розвивалися особисті свободи представників окремих корпорацій і станів, однак вони розглядалися як привілеї, даровані підданим монархом, царем. Відкидалася ідея правової рівності всіх людей.

Подальшого розвитку концепція прав людини одержала в епоху Відродження й у Новий час у працях Гоббса, Локка, Гроція, Монтеск'є, Сміта, Мілля. Класичне формулювання прав людини подано в Декларації незалежності США (1776 р.): «... усі люди створені й наділені своїм творцем певними невідчужуваними правами, серед яких право на життя, свободу й прагнення до щастя». Ці ідеї потім були розвинені під час Великої Французької революції й наступних буржуазних революцій.

Сучасні уявлення про права людини викладено у Загальній Декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, у якій підкреслюється, що «усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності» (ст. 1). Права і свободи людини проголошуються без будь-якої відмінності щодо раси, кольору шкіри, мови, статі, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового, станового або іншого положення. Крім того, не має бути ніяких відмінностей на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить (ст. 2).

У Декларації проголошуються основні громадянські й політичні свободи (ст. 3 – 21), економічні, соціальні й культурні права (статті 22 – 27), право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права й свободи можуть бути повністю здійснені (ст. 28). У статті 29 мова йде про обов'язки кожної людини перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток його особистості.

Загальна Декларація прав людини є першим розділом Міжнародного білля про права людини, яка включає також Міжнародний пакт про громадянські й політичні права і факультативний протокол до нього, прийняті в 1966 році. ООН прийнято Декларацію прав дитини (1959 р.), Кодекс поведінки посадових осіб щодо підтримки правопорядку (1979 р.), Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації (1981 р.), Декларацію про право на розвиток (1986 р.) та інші документи.

Для контролю створено спеціальні міжнародні органи, покликані сприяти виконанню угод із прав людини: Комітет з ліквідації расової дискримінації, Група трьох комісій з прав людини та інші.

У сучасній політологічній літературі склалося кілька підходів до прав людини. Це насамперед природничо-історичний, юридично-позитивістський, марксистський підходи.

Перший з них, що сьогодні переважає, розглядає права людини як природні, властиві їй від народження, дані природою, Всевишнім, що належать людині як духовній істоті. Як вищі цінності, основні моральні принципи, права людини існують незалежно від соціально-класової структури суспільства, від законів держави. Саме вони є підґрунтям оцінювання будь-якого суспільно-політичного ладу. Природні права закріплюються в законах, звичаях, традиціях, моральних нормах, судовій практиці. Якщо закони суперечать нормам природного права, то вони не є правовими. Це критерій розмежування правового й неправового законів.

Юридичний позитивізм заперечує позадержавне походження прав людини, вважаючи державу їхнім джерелом і гарантом. Права особистості змінюються залежно від цілей і можливостей держав і не мають верховенства стосовно прав держави. Усяке правило, установлене державними органами, є закон, обов'язковий до виконання всіма. По суті, визнаються тільки права, даровані громадянинові державою. Тим самим право зводиться до волі держави, яка дозволяє або забороняє.

Основоположники марксизму-ленінізму розрізняли право і закон, підкреслювали їхню матеріальну обумовленість як ідеалу й практики. Під правом розуміли волю панівного класу, зведену до закону. Права, свободи, обов'язки особистості, закріплені в конституціях соціалістичних держав, визначали ті блага, які надавалися людям партією і державою. Права особистості відбивали залежність людини від держави.

Права і свободи людини класифікували за різними підставами. Права і свободи класифікують як матеріально обумовлені, юридично закріплені й гарантовані можливості індивіда користуватися конкретними соціальними благами: соціально-економічними, політичними, духовними й

особистими. У цьому зв'язку права людини прийнято підрозділяти на громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні й культурні.

Прийнятним також є розподіл усіх прав на негативні й позитивні, що пов'язано з негативним і позитивним розумінням свободи. Негативне значення свободи визначається як відсутність примусу, позитивне – як свобода вибору, здатність людини досягти свої цілі, виявити свої здібності до розвитку. Негативні права захищають особистість від втручання держави й інших людей у її життя. Негативні права не надаються, а лише охороняються і ґарантуються державою, діють незалежно від державних кордонів. Ці права вважаються основними, є основою особистої свободи. До них належать: рівність усіх перед законом, право на життя і недоторканність, право на опір гнобленню, свобода від сваволі, свобода віри і совісті та ін.

Позитивні права закріплюють обов'язки держави, особи й організацій надавати громадянині ті або інші блага. Здійснення позитивних прав потребує достатніх ресурсів, розвитку економіки.

Громадянські (особисті) права і свободи становлять основу конституційно-правового статусу громадянина держави, хоча права громадян не зводяться до особистих прав, а включають більш широкий комплекс прав. Громадянські права визначаються як природні права людини, які має кожний індивід. Вони покликані захищати людину від сваволі держави й інших людей.

Якщо громадянські права визначають відносини всіх індивідів між собою, то політичні права визначають відносини між правителями і керованими, між державою, владою й особистістю. До політичних прийнято відносити правові норми, які визначають положення людини в державі, можливості її участі в керуванні суспільством, обійманні державних посад, у формуванні владних структур.

До політичних прав і свобод належать виборчі права, свобода слова, свобода одержання інформації, право обіймати державні посади, право створення політичних організацій, свобода мирних зборів і асоціацій, право на громадянство.

Умовами, що забезпечують реалізацію політичних прав і свобод, є: влада закону; поділ законодавчої, виконавчої і судової влади; правління конституційних органів. Ці умови можуть забезпечити рівність усіх громадян перед законом, а сам закон зробити правовим.

Фундаментом усіх прав і свобод особистості є свобода економічна. Економічні права і свободи пов'язані з володінням майном, із правом на працю, на вільний вибір професії, на сприятливі умови праці, на захист від безробіття, на рівну оплату за рівну працю.

Особливе місце серед економічних прав займає право на приватну власність, яке розглядається як одне з основних прав людини і без якого неможливі громадянське суспільство й індивідуальна свобода.

До конституції багатьох держав Заходу соціальні й культурні права не включалися, оскільки їх здійснення має гарантувати держава. Лише у ХХ столітті під впливом робітничого руху, соціал-демократичних і комуністичних партій були поставлені питання про соціальні й культурні права громадян. Іноді їх включають у соціально-економічні права і розглядають як друге покоління прав людини.

Деякі з цих прав були включені у Всесвітню Декларацію прав людини: право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, гідний для людини життєвий рівень, право на освіту, на вільну участь у культурному житті суспільства. Ці права покликані забезпечити гідний рівень життя і соціальну захищеність людини.

Культурні права покликані забезпечити духовний розвиток особистості. До них відносять право на освіту, доступ до культурних цінностей, свободу творчості, свободу викладання.

Говорячи про права людини і громадянина, необхідно пам'ятати про її обов'язки перед суспільством і його – перед державою. Права й обов'язки становлять єдине ціле, вони нерозривні. Увиразнення прав і замовчування обов'язків призводить до перекрученого трактування правильних по своїй суті принципів. Тому важливим є формування не тільки поваги до закону, але й моральної, політичної відповідальності людей за свої дії.

Лідер – людина, що стоїть на чолі групи, організації або уряду з метою реалізації інтересів керованих. Він ухвалює рішення стосовно інших людей, направляє зусилля, волю, інтелект прихильників, розпоряджається матеріальними і фінансовими ресурсами. Лідерство – один з механізмів регулювання відносин людей, інститутів, суспільства в цілому. Його сутність – відносини володарювання й підпорядкування, керівництво й погодженість.

Ознаки політичного лідерства: 1) власна політична програма і шляхи її реалізації; 2) збереження підтримки прихильників після втрати посади; 3) популярність; 4) уміння постійно залишатися лідером при змінних умовах.

Результати лідерства залежать від різної комбінації факторів: 1) особистості лідера, його походження і процесу становлення; 2) умов, у яких здійснюється його керівна роль; 3) характерних рис груп та індивідів, якими він керує; 4) характеру й результатів взаємовідносин лідера і його прихильників.

Функції лідера: 1) визначати цілі, стратегію, тактику, програму діяльності й політику; 2) розподіляти ресурси; 3) надихати, вселяти керованим ентузіазм і зацікавленість; 4) підбирати персонал; 5) винагороджувати і карати; 6) формувати мотивації; 7) створювати консенсус; 8) вирішувати завдання; 9) управляти.

Інструменти лідера: уміння переконувати, вести переговори. Засоби переконання: 1) заступництво; 2) поступки; 3) негативні санкції; 4) заклик до лояльності; 5) кооптація; 6) компроміс. Спостерігається певний зв'язок між особистістю лідера і тим, як він здійснює політичне керівництво. Особливо помітний вплив здійснюють: 1) політичні переконання лідера; 2) політичний стиль; 3) мотивації лідерства; 4) реакції на тиск і стрес; 5) попередній політичний досвід.

Політичні переконання визначають те, як лідер інтерпретує й оцінює політичне середовище і ситуацію. Вони є вирішальними при виробленні цілі й стратегії. Має значення те, наскільки тверді переконання лідера і важливі для нього самого. Лідер із твердими переконаннями прагне переконати інших у своїх поглядах, що відіграють роль особи, через які він розглядає дійсність. Більш сприйнятливий до навколишнього середовища лідер, погляди якого не настільки твердо закріплені, є зазвичай більш прагматичний. Наскільки жорстко він відстоює свої позиції, залежить від конкретної ситуації.

Політичний стиль задає тон і модель лідерства, впливає на керованих, оскільки керовані наслідують його стиль, а він оточує себе персоналом, з яким почуває себе "зручно".

Мотивації лідерства впливають на політичну поведінку. Лідер зазнає невдачі, якщо його мотиви несумісні з його керівним положенням.

Немаловажними є реакції на тиск і стрес, які супроводжують діяльність лідера, оскільки він діє в ситуаціях, що відрізняються невизначеністю. Коли виникає конфлікт цінностей, необхідним є співробітництво з безліччю груп і організацій. Однак лідери при посиленні стресів і тиску стають більш непохитними і приймають на себе відповідальність за прийняття рішень, шукають підтримки і виходу із ситуації, що створилася, тобто важкі ситуації здійснюють на них мобілізуючий вплив. Інші лідери відчувають пригніченість у подібних

ситуаціях. Треті стають надзвичайно обачними й тому втрачають можливості діяти. Лідер – завжди продукт свого часу. Переконавання лідера формуються загальним досвідом покоління, політичним досвідом періоду перетворення даного лідера з юнака на дорослу людину, коли політична соціалізація відбувається найбільш інтенсивно. Для лідера особливо значущим є досвід його успіху в початковій діяльності.

Свобода лідера у прийнятті рішень обмежується його політичною діяльністю. На прийняття рішення впливають такі фактори:

1. Наявність і характер формалізованих правил для прийняття рішень, що встановлюють межі поведінки лідера.

2. Підзвітність лідера. Чим більше лідер звітує перед певною групою прихильників, тим більше він цікавиться, як оцінює його рішення ця група. Обрані лідери набагато більше залежать від тих, хто голосував за них. Чим частіше вибори, тим більше впливають прихильники на лідера. Призначені лідери змушені проявляти лояльність і підтримку тим, хто їх призначив, часто балансує між своїми обов'язками і необхідністю догоджати.

3. Сила й тип опозиції. Особливо небезпечною є опозиція серед прихильників, які користуються широкою підтримкою і прагнуть “звалити” лідера. Лідер діє відповідно до існуючого механізму вирішення таких ситуацій (голосування, посередництво, арбітраж). За його відсутності лідер, рятує своє положення, іде на компроміс, створює коаліцію.

4. Чим більше прихильників поділяють переконання лідера, тим більше він повинен прислухатися до них.

5. Ресурси. Стратегія і тактика лідера залежать від наявності або відсутності ресурсів. Якщо лідер може сам мобілізувати ресурси, він більш вимогливий, менш гнучкий і схильний давати вказівки. Якщо він залежить від когось в одержанні ресурсів, він схильється до тактики переговорів, пошуку консенсусу, створення коаліції, компромісу.

6. Організаційний пласт між лідером і керованими. З одним лідер вступав в пряму взаємодію, з іншими – через посередників, які створюють йому імідж. Його ставлення до цих двох типів керованих часто значно розрізняються.

7. Обстановка, в якій діє лідер: чи є даний період спокійним, без криз і соціальних катаклізмів, або це час швидких змін і серйозних хвилювань. При переході до неспокійного періоду лідер змушений перемінити стиль керівництва, оскільки його прихильники стають більш вимогливими, координація діяльності членів команди утруднена, законність положення лідера підлягає сумніву.

Політичні рішення лідерів – продукт багатьох факторів, вони можуть серйозно впливати на події і навіть хід історії.

Існує безліч підходів до класифікації лідерства. Розрізняють поняття "лідер", "політичний лідер", "керівник". Найцікавіші типології лідерства: 1. М. Вебер бере за основу класифікації авторитет лідера і виділяє традиційне, бюрократичне, харизматичне лідерство. 2. Б. Д. Паригін розрізняє лідерство: а) за змістом діяльності – лідери – натхненники, лідери – виконавці, лідери – одночасно і натхненники і виконавці; б) за стилем діяльності – авторитарні, демократичні та лідери, що не втручаються; в) за характером діяльності – універсальні, ситуативні лідери.

Найцікавіший тип лідера – харизматичний. Концепція розроблена М. Вебером. Поняття "харизма" означає "божественність", запозичене з ранньохристиянської літератури.

Ознаки харизматичного лідера: 1) надприродні, надлюдські виняткові здібності самого лідера; 2) віра прихильників у надприродні здібності вождя, що виключає всякий сумнів у них і сприймається як святотатство; 3) культ особистості керівника; 4) фанатична відданість послідовників. Харизматичне лідерство має суцільно особистісний характер,

виникає в критичних ситуаціях. Основою харизми лідера можуть бути: розумові здібності, вольові якості, володіння інформацією та ін. Однак це не найважливіше. Вирішальний фактор – визнання послідовниками якостей лідера божественними. Суспільно-політична практика дає безліч як позитивних, так і негативних результатів харизматичного лідерства.

3. ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

Політичні відносини (загальне поняття) – це стосунки між політичними інститутами, між ними й індивідами (як узятими окремо, так і в складі певних спільностей), а також між самими індивідами з приводу влади. Не кожний індивід є суб'єктом політичних відносин. Стосунки між лідерами, між лідером та індивідами, які беруть активну участь у політичній діяльності, а також між індивідами мають політичний характер. Якщо індивіди не беруть участі у політичній діяльності, їхні стосунки не набувають характеру політичних. Із сказаного випливає, що політичні відносини мають багаторівневий характер і складаються з низки компонентів. Політичні відносини – зв'язки, що існують між людьми в політиці. В основі вичленування політичних відносин лежить критерій наявності особливого, специфічного виду суспільної діяльності, який характеризується власною, властивою саме йому структурою, а також цілями, засобами, результатом, суб'єктом і об'єктом.

Політичні відносини – це завжди взаємозв'язки і взаємодії соціальних спільностей і осіб у сфері політичної влади, управління й регуляції політичних інтересів суб'єктів. Це процес свідомої діяльності останніх, у якому інтегрується найбільш значуще, що базується, у свою чергу, на окремому, конкретному інтересі. Сфера політичних відносин пов'язана з політичною свідомістю індивідів, груп, класів, спільностей. Зусиллями професійних політиків (лідерів), ідеологів створюються

конкретні форми політичної свідомості – ідеї, учення, концепції, доктрини (на теоретичному рівні), а також програми, статuti, заяви у зв'язку з конкретними соціальними проблемами тощо (на емпіричному рівні). Суть політичних відносин полягає в тому, що це стосунки, які виникають між учасниками соціальних спільностей під час реалізації ними своїх індивідуальних, групових і спільних інтересів і потребують використання засобів державного підпорядкування.

Політичні відносини неможливо реалізувати лише індивідуальними зусиллями, нехай навіть і видатних особистостей. Для індивідів вони мають статус об'єктивної реальності. У результаті здійснення політичних відносин відбувається відтворення – просте або розширене – політичного процесу і системи, накопичення і трансляція політичних ідей, знань, досвіду, цінностей, інформації тощо, а також форм і способів практичної політичної діяльності. Зміст політичних відносин визначається стосунками держави й суспільства, влади й людини, соціальних груп, верств і класів, які характеризуються рисами консенсусу (домовленості) конфліктності, єдності, співпраці, взаємодії, панування і підпорядкування.

Політичні відносини вичленовують із загальної синкретичної структури суспільних відносин лише з початком нового часу, з набуттям політичною діяльністю рис професіоналізму й усвідомленості.

Особливо відзначаються відносини політики з іншими суспільними системами – економічною, духовно-етичною, соціальною та ін. У структурі політичних відносин можна виявити і духовну (що пов'язано з процесами пізнання й набуття політичної свідомості, ідеології), і матеріальну (оскільки в результаті їх здійснення в суспільстві відбуваються реальні, відчутні зміни) складові. Існують такі рівні політичних відносин: локальний, регіональний, національний, міжнародний, глобальний, зовнішньополітичний і внутрішньополітичний. Політичні відносини можуть мати вертикальну й горизонтальну впорядкованість (наприклад, демократія і

тоталітаризм). За механізмом свого прояву вони поділяються на стихійні й свідомі.

Політичні дії – під таким поняттям розуміють участь у зборах, мітингах і демонстраціях; збір підписів; членство в організаціях; агітацію на виборах тощо. Така діяльність неминуче перетворює індивіда на суб'єкт політичних відносин.

Специфіка політики як суспільного явища полягає в тому, що її формують свідомі дії людей, які переслідують власні інтереси. Через це у з'ясуванні сутності феномена політики велике значення має погляд на неї як на сферу цілеспрямованої діяльності людей, їх інтелектуально-духовного сприйняття та практичного перетворення ними політичної реальності. Політичні дії – це, з одного боку, спосіб розв'язання політичних проблем і протиріч, в основі яких лежить зіткнення інтересів основних соціально-політичних сил певного суспільства, з іншого – це акція (акт, вчинок тощо), що реалізується суб'єктом політики з метою забезпечення певних змін або запобігання їм, а також для задоволення своїх потреб, реалізації цілей, інтересів. Політичні дії класифікують за такими критеріями: залежно від суб'єкта – масові (клас, народ), групові (колектив, група), індивідуальні (індивід); за способом здійснення (реформа, революція); за мотивацією (свідомі, стихійні) тощо.

Деякі західні теоретики (М. Вебер, Т. Парсонс) розглядають дії як вихідний пункт усієї системи суспільних відносин. Вони вбачають у ньому засіб інтеграції різних областей соціального знання. Політична дія – спосіб відтворення політичного процесу, його зміни або перетворення на користь частини політичної системи або її цілісності. Політична дія в нерозвинених політичних системах виражає інтереси меншості населення, найчастіше лише еліти. У міру розвитку політичної організації колективність суб'єктів інтересу зростає, у перспективі поширюючись на основну масу населення (суспільство благоденства). У той же час дія завжди має ідеологічне

підґрунтя, вона здійснюється в інтересах частини суспільства та від імені всього суспільства.

У теорії марксизму дія має класовий характер. Класовий мир фактично неможливий, оскільки доти, доки існують класи, панує експлуатація найманої робочої сили. У тоталітарних державах політичні дії здійснювалися не на користь народу, як про це декларувала офіційна ідеологія, а на користь політичної системи в цілому її змістовного носія – номенклатури, панівного класу.

Політичну дію можна розуміти як взаємодію суб'єкта і об'єкта політики. У суспільстві з монополізмом влади активність спрямована від суб'єкта до об'єкта влади. Завдання такої дії – підпорядкувати населення владі. В умовах панування плюралізму влади суб'єктна сфера дії скорочується, значна частина активності переміщується у сферу громадянської активності, самодіяльності.

Правова держава передбачає реалізацію дії у просторі закону на основі добровільності й ринково-вартісних відносин. Розвиток суспільної взаємодії різко звужує застосування політичного насильства як способу діяльності, на відміну від тоталітаризму, при якому насильство – визначальний спосіб політичної діяльності.

Політичний процес як невід'ємна частина політичного життя характеризується більш тісною прив'язкою до політичної системи і є, по суті, феноменом, що її обслуговує. Політичний процес формує межі політичного життя на певному етапі розвитку суспільства. Розрізняють такі стадії політичного процесу:

- 1) конституювання, становлення політичної системи;
- 2) відтворення компонентів і ознак певної політичної системи;
- 3) прийняття і виконання політико-управлінських рішень;
- 4) контроль за функціонуванням і напрямком розвитку політичної системи.

Кожна стадія має свій зміст. Для першої характерним є те, що становлення політичної системи відбувається в момент її створення, але вона безперервно оновлюється через постійну й дієву згоду політичних суб'єктів з усталеною системою. Системі властива не тільки стабільність, але й пластичність. Згода суб'єктів потрібна також для змін.

Друга стадія полягає в повторенні й закріпленні видозмін і оновлень історичного типу політичної системи, її зв'язків з іншими системами і підсистемами суспільства. Оновлюється і сам склад учасників політичного процесу.

Третю стадію визначає утворення внутрішньої сторони механізму відтворення політичної системи.

На четвертій стадії до внутрішніх механізмів приєднуються зовнішні. Зміст цієї стадії – запобігти поведінці учасників політичного процесу, яка відхиляється від орієнтирів і стандартів діяльності, що задаються політичною системою, а також виправити таку поведінку. Досягається це в результаті роботи установ, що є елементами самої системи (конституційний суд, комісія з депутатської етики тощо) і складаються з осіб, які професійно займаються контролем.

Але не менше значення мають на цій стадії положення, за допомогою яких до контролю за політичною системою приєднуються громадяни, що не є звільненими співробітниками, службовцями зазначених установ. У такий спосіб здійснюється контроль знизу. Це – організації типу різних груп підтримки кандидатів на вибори, товариства споживачів тощо. Серед них особлива роль належить засобам масової інформації.

Політичний процес – сукупність видів діяльності політичних суб'єктів, гарантованих законом і включених у динаміку політичних відносин, які охоплюють усі стадії розвитку і функціонування політичної системи суспільства.

Політичний процес – безперервний і складний. Він може розвиватися в різних напрямках, накладати одну діяльність на іншу, стадію на стадію, бути єдністю різноманітності й різноманітністю єдності.

Конкретний політичний процес є відбиттям потреб та інтересів людей, які слугують вихідним механізмом його становлення і наступної реалізації. Кожний окремих політичний процес, кожна його стадія детермінуються мотиваційним аспектом людської діяльності, а остання є його початком і відносним результатом, кінцем. Виключення із передпроцесу і самого процесу суб'єктивного начала веде до знеособлення або надання мотиваційному механізму якості одноступінності й однодіяння.

Тоталітарний політичний режим при здійсненні соціальних і політичних програм відводив масам неусвідому роль, окремі стадії політичного процесу та його види в цілому були відчужені від них. Зараз робляться значні спроби перебороти відчуження в окремих циклах і стадіях політичного процесу.

У політичному процесі ми оперуємо такими категоріями, як реформа і революція.

Реформа політична (з лат. *reformo* – перетворюю). Це політичне перетворення, зміна, перебудова без істотної зміни основ наявного ладу. Реформи в політиці за змістом і формою змін є протилежними поняттю революції.

На думку марксистів і деяких інших ідеологів, політична система обумовлена економічними факторами. При зміні цих факторів виникає необхідність в адекватній (відповідній) зміні політичної форми. Реформатори вважають, що зміни необхідно здійснювати поступово, з мінімальними суспільними потрясіннями (не нашкодь). На відміну від них, революціонери прагнуть усе змінити кардинально, швидко, насильно (мета виправдовує засоби).

В ідеологіях, що заперечують революційний шлях (консерватори, ліберали, помірні соціал-демократи), реформаторська діяльність – новаційна функція політичних інститутів, спрямована на підтримку політичної і соціальної гармонії. Критерієм успішності реформаторської діяльності можна вважати, наприклад, відсутність соціальних конфліктів.

Розвиток західної цивілізації у ХХ ст. призвів до панування реформаторських ідей і політичної практики. Країни, що відстають від передових в економічних і політичних відносинах, тяжіють до революційного способу перетворень. Це, зокрема, пов'язано з ілюзіями з приводу можливості революції, оскільки природним, реформаторським шляхом розв'язати наявні в цих країнах протиріччя дуже важко.

Демократія в розвинених країнах передбачає реформаторську політику. Наприклад, у країнах із системою загального добробуту в результаті численних реформ, що спираються на реальні суспільні можливості, досягнуто розв'язання багатьох соціальних протиріч.

У вітчизняній літературі з відомих причин тривалий час панував підхід, відповідно до якого в реформі вбачали лише перетворення, зміну, нововведення, перебудову якої-небудь сфери громадського життя (порядків, інститутів, установ), що не скасовують і не змінюють основ наявної соціально-політичної структури і наявного суспільного ладу.

Отже, реформу протиставляли революції. І хоча в марксистсько-ленінській політичній теорії ніколи не було прямого заперечення реформ, на практиці ставлення до них було досить недоброзичливим.

Проте останнім часом розуміння співвідношення революції й реформ змінилося. За реформами визнається можливість зміни суспільного ладу. Саме зараз суспільство наблизилося до здійснення думок Арістотеля про виваженість, помірність у політиці, про значення середнього класу. За таке наближення воно сплатило високу ціну.

Разом з тим слід звернути увагу і на такі поняття, як контрреволюція і контрреформа. Під *контрреволюцією* розуміють не простий опір революції, а її поразку і повернення до старого (наприклад, політична реставрація влади Бурбонів у Франції в 1815 – 1830 рр.; перемога Франка в Іспанії; поразка Паризької Комуни тощо).

Під *контрреформою* розуміють відмову від уже проведених перетворень і повернення до вже пройденого етапу. При цьому як контрреволюція, так і контрреформа не можуть повернути минуле в абсолютному вигляді. Контрреформа в Росії в 80-х роках XIX ст. зробила багато для відновлення підірваних позицій дворян-поміщиків, але поновити кріпосне право вона не могла, так само, як і революція Бурбонів у Франції.

Інструментами політичного життя і політичного процесу є конфлікт, компроміс, консенсус.

Революція. Донедавна в літературі революцію розглядали як докорінний якісний переворот у всій соціально-економічній і політичній структурі суспільства. У ній убачали єдиний спосіб переходу від одного ладу до іншого. Таким чином, революцію протиставляли еволюційному шляху з реформами як головною його ознакою.

Революція політична (з лат. *revolutio* – поворот, переворот) – глибока і якісна зміна в розвитку суспільства, у способі виробництва, у різних областях знань. Революції виникають у результаті поступового наростання протиріч, що накопичуються в процесі еволюційного розвитку, і розв'язуються переворотом, стрибком, різкими змінами.

Революції можуть мати короткочасний характер або охоплювати цілу історичну епоху. Вони – результат суспільного розвитку або пізнання людиною навколишнього світу, закономірного процесу, який не залежить від бажання або волі людини або якої-небудь суспільної групи, і виникають на переломному етапі, коли сформовані протиріччя або конфлікти не

можуть бути розв'язані ніяким іншим способом. Об'єктивні потреби суспільного розвитку обумовлюють історичну неминучість революцій, хоча і не гарантують її перемогу.

Революції розрізняють насамперед за типом змінюваної соціальної або іншої матерії, рушійними силами, цілями й завданнями.

Революції свідомості, культури, революції в мистецтві, світогляді, громадському житті є найбільш значними. Соціальні й політичні революції, які виникають як наслідок наростання протиріч у суспільстві на певному етапі його розвитку, являють собою найбільш гострі форми боротьби між новими, що тільки-но зароджуються, і старими, віджилими формами суспільних відносин. Об'єктивне підґрунтя соціальної революції корениться в способі виробництва, але поряд із цим визначальним чинником вона може бути спричинена суспільно-політичними процесами, що відбуваються у суспільстві, причинами зовнішнього характеру (війна, інтервенція, політика правлячих кіл на міжнародній арені), безвихіддю у розв'язанні певних соціальних проблем.

Особливе місце серед соціальних революцій посідають політичні революції, під час яких змінюється тип влади без зміни соціально-економічних основ суспільства. При цьому відбуваються усунення від влади однієї правлячої групи панівного класу і заміна її іншою групою.

Політичні й соціальні революції розрізняються за своїм масштабом, характером, рушійними силами, цілями й завданнями. Можна виділити такі типи соціальних і політичних революцій: антиімперіалістичні (національно-визвольні, антиколоніальні), буржуазні, буржуазно-демократичні, народні, народно-демократичні, соціалістичні.

Антиімперіалістичні революції – це революції, що відбуваються в колоніях і залежних від імперіалістичних держав країнах і спрямовані на здобуття національної незалежності. Керівною силою антиімперіалістичної революції є місцева національна буржуазія і широкі народні маси, що

перебувають під її впливом. Антиімперіалістичні революції спрямовані проти економічного і військово-політичного панування іноземного капіталу та компрадорської або бюрократичної буржуазії, що підтримують його, феодалних кланів, родоплемінної знаті.

Буржуазна революція – революція, головним завданням якої є ліквідація феодального ладу і становлення капіталістичних виробничих відносин, скинення абсолютистських монархій і ліквідація панування земельної аристократії, утвердження приватної власності й політичного панування буржуазії. Русійною силою її є промислова, фінансова, торговельна буржуазія, її масовою базою – селянство, міські прошарки, пролетаріат, що зароджується. Нерідко буржуазні революції вирішували одночасно завдання національного визволення, національного возз'єднання або розмежування.

Буржуазно-демократична революція – різновид буржуазної революції. На її хід вирішальний вплив здійснює активна участь у ній широких народних мас. Глибина і розмах таких революцій залежать не стільки від буржуазії, скільки від народних мас. Найбільш значними буржуазно-демократичними революціями були революції 1848 – 1849 рр. у більшості країн Європи, російські революції 1905 – 1907 рр. і лютнева революція 1917 р. в Росії.

Соціалістична (пролетарська) революція відповідно до марксистської теорії – найвищий тип соціальної революції, під час якої здійснюється перехід від капіталізму до соціалізму і комунізму. Така революція має ліквідувати приватну власність на засоби виробництва, замінивши її суспільною, перевести виробництво на планову основу, утвердити владу робітничого класу – диктатуру пролетаріату в тій чи іншій формі, вирішити національне питання, перебудувати економічні відносини, соціальну структуру, моральність і культуру суспільства. Тривалий час теоретики марксизму вважали, що перемога такої революції можлива

тільки в результаті насильницького перевороту (збройного повстання) або громадянської війни. Лише наприкінці 50-х рр. XX ст. вони дійшли висновку про можливість мирного завоювання влади трудящими, у тому числі парламентським шляхом.

Народно-демократична революція – антифашистська, демократична, національно-визвольна. Такі революції мали місце у великій групі країн Східної Європи під час боротьби з фашизмом.

У період цієї боротьби утворився широкий союз національних і патріотичних сил, що об'єднав у рамках національного фронту широкі соціальні верстви суспільства. Під час цих революцій було здійснено глибокі демократичні перетворення: ліквідовано монархії, фашистські режими, заборонено й розпущено фашистські партії й організації, затверджено демократичні свободи й інститути, проведено земельні реформи, націоналізовано власність, що належала фашистським державам і військовим злочинцям. У цих країнах сформувався режим народної демократії, що базується на політичному й ідеологічному плюралізмі. Однак надалі під тиском СРСР цим країнам було нав'язано моделі «казарменого соціалізму», відкинуті їхніми народами лише наприкінці 80-х рр. XX ст.

«Ніжна, оксамитова» буржуазна революція – цю назву одержала демократична революція 1989 р. у Чехословаччині. Під час цієї революції в результаті потужних народних виступів мирним шляхом було ліквідовано наявні державні й політичні структури «реального соціалізму» й усунуто від влади комуністичну партію. Близькими до такої форми були революційні процеси, що відбувалися трохи раніше або одночасно з нею і в інших країнах Східної Європи, за винятком Румунії.

Наукові, технічні й науково-технічні революції – це революції в науці, техніці й виробництві, що спричинили розвиток продуктивних сил суспільства, так звану науково-технічну революцію (НТР), що почалася в

50-х рр. XX ст. і безперервно триває в рамках сучасного суспільства. НТР радикально перетворює матеріальне і духовне виробництво, умови життя людини, не виняток – соціальні та політичні процеси сучасності, яким вона надає особливої динаміки, стимулюючи демократичний процес.

Промислова революція – переворот у способі виробництва, що охопив наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. країни Європи й Північної Америки і супроводжувався заміною мануфактурного та ремісничого виробництва, що базувалось переважно на ручній праці, машинним на основі широкого впровадження машин і механізмів. Промислова революція створила необхідні матеріальні передумови для перемоги буржуазної і буржуазно-демократичної революцій.

Культурна революція – особливий різновид докорінного перевороту в духовному розвитку суспільства. Із утвердженням нового суспільного ладу, як правило, розгортається процес більш-менш тривалого утвердження нових культурних цінностей, нових ідей у розвитку культури, нової системи освіти, просвіти тощо.

Конфлікт (лат. conflictus – зіткнення) – спосіб взаємодії людей, за якого переважає тенденція протиборства, ворожнечі, руйнування досягнутої єдності, згоди і співробітництва. У стані конфлікту можуть перебувати окремі люди, соціальні спільності та громадські інститути, історичні системи культури і цивілізації.

Можна сказати, що у конфлікт можуть бути залучені всі можливі прояви людської життєдіяльності. Навіть окрема особа переживає стан внутрішнього розладу, конфлікту почуттів і потреб, боротьби бажань і заборон.

Прояви конфлікту винятково різноманітні. Конфлікти можуть виникати між окремими ворогуючими угрупованнями в рамках окремого колективу і між різними колективами, можуть характеризувати взаємини релігійних сект або партійних фракцій, набувати форми страйків і

революцій, запеклих класових битв і міжнаціональних зіткнень, локальних і світових воєн. Залежно від цілої низки обставин вони можуть мати різний характер, межі, ступінь гостроти й подібні якісні стани. Тому в науковій літературі можна зустріти найрізноманітніші визначення цього поняття. Кожне з них підкреслює одну або кілька особливостей стану конфлікту, важливих для певної науки, припустімо, психології, соціології, культурології, історії, або для особливих завдань конкретного дослідження.

Найбільшого поширення в сучасній західній літературі набуло визначення конфлікту, запропоноване американським ученим Л. Козером, що увійшло в більшість словників і енциклопедій із суспільних наук. Під конфліктом він пропонує розуміти «боротьбу за цінності й претензії на певний соціальний статус, владу і недостатні для всіх матеріальні блага; боротьбу, у якій цілями сторін, що перебувають у конфлікті, є нейтралізація, завдання збитків або знищення суперника». Для представників психологічної науки більш релевантним (відповідним) буде визначення, у якому конфлікт розглядається як різновид психологічного напруження між сторонами, що беруть участь у ньому, спричиненого відкритим антагонізмом, ворожістю. Культуролог, насамперед, зверне увагу на роль конфліктів у розквіті й загибелі цивілізацій, на протидію культур як один з різновидів конфліктної взаємодії.

Разом з тим можна окреслити ряд загальних ознак, характерних для стану конфлікту в різних областях його прояву. По-перше, необхідною умовою виникнення конфлікту є наявність, як мінімум, двох сторін, якими можуть бути індивіди, групи людей, класи, навіть культури. Ця умова, звісно, не означає, що в конфлікті завжди тільки дві сторони. Їх може бути набагато більше. Але лише за наявності двох сторін можна говорити про можливість виникнення конфлікту. Крім того, у процесі розвитку конфлікту типовою є тенденція до поляризації сторін, до поділу цілого, як мінімум, на

дві конфронтуючі частини, кожна з яких, у свою чергу, може мати складну будову, що передбачає власний стан конфліктності. По-друге, необхідною умовою виникнення конфлікту є наявність «дефіциту», тобто обмеженої кількості матеріальних або духовних благ, коли всі охочі не можуть вільно задовольнити потребу в них повною мірою. Причому дефіцит може бути різного роду. Це можуть бути речі, цінності, матеріальні й духовні блага, можуть бути і соціальні функції, престижні заняття та суспільні ролі, бюрократичні посади і робочі місця. По-третє, конфлікт виникає тільки в тому випадку, якщо сторони прагнуть досягти мету або одержати вигоду за рахунок одна одної. У такій ситуації успіх однієї сторони обов'язково буде означати невдачу іншої. Тому конфліктуючі сторони всіляко прагнуть того, щоб ліквідувати, або принаймні поставити під контроль, протилежну сторону. Це той особистісний, людський елемент, що присутній практично в будь-якому конфлікті. По-четверте, важливим аспектом конфліктних відносин є влада. У ситуації конфлікту завжди мова йде про спробу досягнення, зміни або збереження позиції у суспільстві, за допомогою якої можна контролювати й спрямовувати поведінку іншої сторони.

Як би глибоко ми не проникали в природу соціальних відносин конфлікту, ми ніколи не зможемо з цілковитою впевненістю сказати, як будуть розвиватися і чим закінчатся конфліктні події в кожному конкретному випадку. І причина цього не в обмежених здатностях нашого розуму, а в особливій природі самого конфлікту, у високому ступені хаотичності соціальних явищ, що відбуваються в його рамках, і принциповій непередбачуваності випадкових комбінацій усіляких факторів. Соціальні відносини в конфлікті – це прихована система, здатна засвоювати зовнішні впливи і тонко реагувати на внутрішні якісні зміни конфліктної ситуації. За допомогою конфлікту реалізується можливість спонтанного виникнення «порядку з хаосу», загальна властивість випадково-закономірного руху громадського життя. Визнаючи неминучість

соціальних конфліктів у житті суспільства, не можна, однак, уважати, що будь-який конфлікт неминучий у тій формі, у тих масштабах і такій напруженості, у якій саме він виступає. Те, що не можна уникнути всіх конфліктів, зовсім не означає, що не можна уникнути жодного з них. Проблематика регулювання соціальних конфліктів являє собою частину більш широкої проблеми управління соціальними процесами взагалі.

Важлива роль у розвитку конфліктних відносин, а отже, і в управлінні ними, належить посередникам, функції яких з успіхом можуть виконувати як організації, так і приватні особи. У сучасній теорії конфлікту накопичено багатий досвід використання посередницьких послуг у конфліктних ситуаціях, а також особливих проблем і закономірностей, що виникають у цьому процесі.

Спостереження за розвитком соціальних конфліктів показує, що продумані зусилля, спрямовані на їх попередження і регулювання, цілком досягають поставлених цілей. З їхньою допомогою можливо відтягнути початок соціального конфлікту, спрямувати в безпечне русло його руйнівну енергію, запобігти його негативним соціальним наслідкам або послабити їх.

Суспільство надає конфліктологам багатий матеріал для побудови всіляких моделей, теоретичних концепцій і висновків. Причому сучасне суспільство анітрохи не поступається щодо наявності ситуацій конфронтації попереднім етапам світової історії. Про це свідчить історія війн і великих соціальних конфліктів ХХ століття. За кількістю збройних конфліктів, руйнівною силою зброї, взаємної ненависті конфронтуючих ідеологій і загибеллю людей це сторіччя розглядається як найбільш войовниче і жорстоке. Тому надзвичайно актуальним зараз стає дослідження проблем взаємодії конфлікту і сучасного суспільства.

Соціальний конфлікт, як і будь-яке складне соціальне явище, тисячами ниток пов'язаний з тими суспільними структурами, у яких він

виникає і розвивається. Залежно від самого суспільства, його структурних і функціональних особливостей, загального типу соціальної системи та низки інших соціальних параметрів визначається загальний стан явної і прихованої конфліктності.

Насамперед на загальний стан конфліктності виразно впливають структурні характеристики соціальної системи. Соціальна структура суспільства – одне з основних джерел соціальних конфліктів. Причому вона впливає як на кількісну сторону стану конфліктності, так і на якісну особливість його прояву.

У міру суспільного розвитку аж ніяк не відбувається спрощення соціальної структури суспільства і відсутня лінійна спрямованість у бік соціальної однаковості. Процес поділу праці як основа розвитку соціальної диференціації не тільки не зник, але, навпаки, в умовах революційних науково-технічних змін значно підсилюється, породжуючи динаміку і розноманітність форм соціальної життєдіяльності. Ці форми сучасного життя, динаміка соціальних процесів принаймні сприяють значному збільшенню кількості випадкових і необхідних контактів між людьми, їх об'єднаннями й організаціями, що, у свою чергу, потенційно збільшує кількість можливих конфліктів у суспільстві. Із цього положення, звісно, не можна робити висновок про закономірність збільшення кількості соціальних конфліктів у міру суспільного розвитку, але воно цілком достатньо спростовує ілюзію безконфліктності суспільних відносин у недалекому майбутньому.

Крім особливостей соціальної структури суспільства на стан соціальної конфліктності значно впливає мінливість соціальних процесів. Стабільна суспільна система, у якій зміни суспільного життя відбуваються при збереженні усталеного якісного стану суспільних відносин, і динамічна модель суспільства, де мінливість стосується основ суспільного життя, за своєю внутрішньою структурою є конфліктними. Соціальний конфлікт може

мати місце як у стабільній, так і в нестабільній системі. У цьому сенсі між ними немає істотної різниці. Соціальні конфлікти у стабільній системі не мають руйнівного характеру, не змінюють основ суспільного життя. Більш того, їх наявність приводить до змін, які лише підсилюють стійкість основ суспільного устрою, що зміцнює ці основи.

Наявність у суспільстві конфліктів, що не зачіпають основ суспільного життя, має не просто позитивне значення, оскільки сприяє виявленню і розв'язанню протиріч, що назрівають. Часткова участь громадян у кожному із цих конфліктів і нестійкість численних фронтів протистояння перешкоджають глибокому соціальному розмежуванню в суспільстві, а також сприяє тому, що загальна інтенсивність конфліктів, хоч би яким інтенсивним не був кожний з них окремо, є досить низькою. Такі конфлікти не порушують основ генеральної згоди й спричиняють постійне відновлення, постійне пристосування суспільної системи до змінюваних умов розвитку. Соціальні конфлікти, таким чином, можуть підсилювати стабільність суспільної системи.

Динамічна модель суспільства, що припускає періодичне змінення самих основ суспільного життя, має інші конфлікти, які базуються на глибоких протиріччях і антагонізмах суспільного розвитку. Інтенсивність таких конфліктів висока і залежить від того, наскільки численною є частина членів суспільства, зацікавлених у радикальних змінах, або наскільки соціально значущим є суб'єкт подібних змін.

Чим значніші суспільні зміни і крутіша спіраль суспільного розвитку, тим більше соціальних конфліктів супроводжує цей процес. Невипадково історичні періоди соціальних перебудов, взагалі перехідні стани суспільства так багаті на неприховані соціальні зіткнення, численні конфлікти.

Взаємозв'язок конфлікту й суспільства може бути конкретизований за допомогою введення поняття функції, що фіксує, з одного боку,

загальне значення конфлікту в житті суспільства, а з іншого – залежність, що виникає між конфліктом та іншими компонентами суспільного життя.

Так, сигнальна функція характеризує конфлікт як показник певного стану суспільства. Там, де виникає конфлікт, у звичайних суспільних зв'язках і відносинах щось розладналося і потребує серйозних перетворень. Тому соціальний конфлікт – це певного роду заявка на необхідність уживання термінових, а іноді й негайних заходів щодо пошуку й усунення причин суспільної напруженості, уважного вивчення обставин, що породили конфліктну ситуацію, і шляхів виходу з неї.

Близькою до сигнальної, але не тотожною їй, є інформаційна функція соціального конфлікту. Інформаційна роль конфлікту значно ширша, ніж просте свідчення рівня суспільного благополуччя. Конфлікт завжди породжується конкретними причинами, об'єктивно пов'язаний з ними, і в ньому ці причини знаходять своє відбиття. Розгортання, перебіг, повороти конфліктної ситуації мають певне інформаційне навантаження про її причини, вивчення яких являє собою важливий засіб пізнання суспільних процесів.

У конфліктах більш адекватно виражаються потреби, інтереси, спрямування суб'єктів і учасників конфлікту, а також причини їхньої соціальної незадоволеності або протест, які в спокійній обстановці приховані за звичними нормами поведінки і діяльності. У стані конфлікту сторони більш чітко усвідомлюють як свої інтереси, так і ті, що їм суперечать, більш глибоко виявляють існування об'єктивних проблем і протиріч суспільного розвитку.

Важливе значення має диференціююча функція соціального конфлікту. Вона характеризує процес соціальної диференціації, який виникає під впливом конфлікту, що часто розгортається через зміну й руйнування колишніх соціальних структур. Ця функція відбиває загальну особливість соціальної поведінки в конфлікті, яка полягає в переорієнтації

і перегрупуванні задіяних у ньому соціальних сил. Під впливом конфлікту процес соціальної диференціації розвивається у двох протилежних напрямках. Якщо скористатися аналогією з живою природою, то процес соціальної диференціації в конфлікті нагадує ділення живої клітини.

Спочатку рух спрямований на розтягування єдиного центру, на утворення протилежних полюсів, що притягують до себе окремі елементи колишньої єдності. У цьому напрямку відбувається поляризація протидіючих сил. Але разом із цим триває і діаметрально протилежний процес, а саме, процес інтеграції, об'єднання сил, що розкололися, навколо центрів, які щойно виникли. Створюються умови і виникають передумови нової єдності, нового об'єднання, здатного діяти в конфлікті як самостійне ціле.

Наслідки конфлікту надзвичайно різноманітні й можуть мати як позитивне, так і негативне значення. Особливо важливо це враховувати в наш час.

Компроміс у політиці (лат. *compromissum* – угода) – свідомо укладена політична угода між протилежними політичними силами (партіями, організаціями, державами), що виражають інтереси різних верств і груп суспільства. Це спосіб розв'язання конфліктів, протиріч шляхом поступок сторін, що беруть участь у політичній діяльності, політичних відносинах. У його основі лежить самообмеження політичних сил, їхніх спрямувань, відмова від незначних, другорядних завдань тактичного характеру при збереженні й незмінності основних, сутнісних принципів, які визначають суть політичної сили, яка укладає договір, що приводить до компромісу.

Виділяють два види політичних компромісів:

1) змушені, що виникають під тиском об'єктивних і суб'єктивних політичних умов та інтересів;

2) добровільні, що укладаються із взаємною вигодою для двох або більше політичних сил.

Політичні компроміси – невід’ємна складова демократичної політичної системи, основний засіб розв’язання політичних проблем і конфліктів. В умовах становлення політичної системи, коли співіснує безліч політичних партій, суспільно-політичних організацій і рухів, коли кожний суб’єкт намагається всіма способами позначити власне політичне обличчя, часто ігноруючи подібних до себе, що породжує конфронтацію. Прагнення до компромісів – єдино правильний шлях подолання конфліктів, що виникають. При цьому особливо важливо знаходити ті положення в діяльності політичних суб’єктів, які об’єднують їх, а не роз’єднують. Поза компромісами досягти стабільності й порядку в суспільстві й державі неможливо.

Сутьність компромісу полягає в досягненні спільної згоди між приватними вольовими спрямуваннями. Таким чином компроміс запобігає необхідності примусу стосовно когось із учасників конфлікту, усуває можливість розколу суспільства на протиборчі табори і конфронтації між ними.

Тому компроміс – важливий засіб управління в демократичному суспільстві, інструмент підтримки його цілісності, життєздатності й стабільності. Разом з тим слід зауважити, що сам по собі компроміс не забезпечує розв’язання конфліктів і протиріч. Він лише створює для цього передумови.

Процедурний механізм досягнення компромісу охоплює переговори, у рамках яких здійснюються: а) аналіз конфліктної ситуації; б) з’ясування основ, що зближують позиції сторін; в) визначення міри і суті поступок один одному; г) пошук угоди, що влаштовує зацікавлені сторони і визначає їхні дії щодо виконання прийнятого компромісного рішення.

Екстремізм – у перекладі з латинської – крайній, означає прихильність до крайніх поглядів і заходів. Він являє собою досить дієвий напрямок у політиці, прихильники якого заради досягнення поставлених цілей не зупиняються перед застосуванням надзвичайних заходів, у тому числі всіх видів насильства і терору.

Екстремізм породжують різні чинники: руйнування сформованих соціальних структур; зuboжіння масових груп населення; економічна і соціальна криза, що погіршує умови життя більшості населення; ослаблення державної влади та дискредитація її інститутів; падіння виконавчої дисципліни; зростання антисоціальних проявів; розпад колишньої системи цінностей; наростання почуття кривдженя національної гідності тощо.

Соціальний і політичний настрої використовуються екстремізмом з метою демонтажу сформованих суспільних структур. Екстремістські організації й рухи проводять свої політичні акції, незважаючи на конституційні та інші законодавчі акти.

Екстремізм – це правовий нігілізм. Значний сплеск політичного екстремізму припав на 90-ті рр. ХХ ст. Про це свідчать факти захоплення заручників, політичні вбивства, збройні напади на членів політичних партій, активізація неофашистських, анархістських та інших лівацьких угруповань.

В ідеологічному аспекті екстремісти використовують демагогічні гасла і заклики, що створюють образ ворога, апелюють до низьких почуттів людини, також організують терористичні акти, свідомо провокують безладдя, закликають до громадської непокори тощо. Екстремізм обіцяє людям швидке усунення труднощів, здійснення гарантованого порядку і соціальної забезпеченості. Для цього потрібне рішуче викорінювання інакомислення, жорстке утвердження своєї системи політичних, ідеологічних та інших цінностей.

Екстремізм поділяється на «лівий» і «правий». Ліві екстремісти виступають від імені марксизму-ленінізму та інших ідеологій (анархізм, лівий радикалізм). Прикладами лівого екстремізму, що виступає прихильником чистоти принципів «класової боротьби», є «Червоні бригади» в Італії, полпотівці в Камбоджі.

Праві екстремісти виступають із позицій антикомунізму, прихильності до «феодально-консервативних» цінностей, авторитаризму, антиіндивідуалізму, крайнього націоналізму і шовінізму. Правоекстремісти об'єднані в міжнародні організації – Європейська робоча партія, Європейський новий порядок, Праві сили Європи. Серед відомих можна назвати «Національний фронт» (Франція), Італійський соціальний рух, Республіканську і Національно-демократичну партії Німеччини.

Як «лівий», так і «правий» екстремізм здійснює свою діяльність, виходячи за межі, обумовлені інтересами представницької демократії. Тому в західній політології виділяють концепції «єдиного екстремізму», «двох екстремізмів» і «трьох екстремізмів». Концепція єдиного екстремізму передбачає первинне існування «комуністичних і фашистських диктатур». Концепція двох екстремізмів констатує відмінність соціальної бази, низки цілей екстремістських рухів при однаковості форми правління. Західній демократії, таким чином, протистоять дві форми політичного екстремізму – фашизм і комунізм. Концепція існування трьох основних видів екстремізму виходить із того, що фашизм є екстремізм центру, режим Хорті в Угорщині, Салазара в Португалії – це екстремізм «правих», а комунізм – екстремізм «лівих».

Сьогодні в країнах Заходу накопичено досвід, що може бути використаний: створений механізм співіснування або співробітництва із цими силами, коли вони виступають як «праві» і «ліві» радикали; припинення їхньої діяльності, коли вони виступають як екстремісти, і різке посилення боротьби і залякування при їхній діяльності як неофашистів.

Найбільш крайнє вираження політичного екстремізму являє собою тероризм — систематичне залякування, провокування, дестабілізація суспільства насильством.

Тероризм (з лат. terror – страх, жах) – політика й тактика терору, тобто сукупність особливо жорстких форм і засобів політичного насильства, які використовують терористи для досягнення своїх антилюдських цілей. Тероризм досить широко використовувався в історії як засіб політичної боротьби у світському і церковному житті. Особливо терор застосовувався в перехідних станах суспільного і політичного розвитку суспільства та держави.

У сучасних умовах розвитку постсоціалістичних країн, у світовій політиці тероризм набув значного поширення. Модернізуються його форми, способи здійснення; терористична діяльність стає усе більш витонченою, різноманітною, антилюдською. Крім індивідуального терору поширюються колективно організований терор, етнічний та інші.

Стадії терористичної діяльності стають усе більш складними і непередбачуваними, а між засобами терору і терористичною метою є значні протиріччя, реалізувати які терористам часто просто неможливо. Висування терористами-екстремістами політичних цілей не співвідноситься з адекватністю політичних цілей сучасним цивілізаційним завданням і способам їхнього вирішення. Політика тероризму зазнає краху, але незважаючи на це кількість її жертв збільшується. Тому перед державами постає завдання – дати організовану відсіч цьому жахливому явищу як внутрішньодержавними, так і міждержавними засобами.

Залежно від поставлених політичних цілей використовуються різні засоби політичного впливу. У зв'язку з цим у політичному лексиконі виділяють такі поняття, як демагогія, популізм.

Демагогія (з гр. demos – народ і ago – веду) визначається як вплив на людей за допомогою брехливих обіцянок, перекручень фактів, грубих

лестоців для досягнення своїх цілей. Причому ці цілі мають антинародний характер, суперечать інтересам народу. Демагогія зазвичай є зброєю політиканів, а не політичних лідерів.

Демагогія політична – використання брехливих обіцянок, свідомого перекручення фактів, лестоців та інших прийомів для досягнення прихованих або явних цілей, завоювання популярності й авторитету серед маси населення.

Явище демагогії виникло в умовах античної демократії, коли вплив за допомогою публічного слова мав історично-актуальний характер. Демагоги вдалися до засобів політичної риторики для того, щоб увести слухачів в оману, нав'язати їм свою думку, добиватися тим самим популярності й легітимувати свої домагання.

У сучасній політиці демагогія використовується досить часто в складних або навіть безвихідних ситуаціях для політичної еліти. У цьому випадку демагогічні прийоми дозволяють відволікти слухачів від реальності, запропонувати їм прикрашену картину, нав'язати думку політика. Як правило, демагогія дуже швидко викривається. Це призводить до того, що політик, який став на цей шлях, змушений розширювати межі демагогії.

Відома теза нацистської пропаганди, відповідно до якої неправда, для того щоб у неї повірили маси, має бути абсолютною.

Зазвичай у політиці демагогія використовується в кризових, безвихідних ситуаціях. Особливо це характерно для суспільства без перспективи. Характерною рисою демагогів можна вважати велику кількість обіцянок поліпшення життя найближчим часом. Зустрічається протилежна форма – спроба довести, що поліпшення в певній ситуації взагалі є неможливими.

Популізм – на відміну від демагогії враховує інтереси народу, популярні в народній масі гасла. Але популізм, як і демагогія, висуває

нездійсненні обіцянки, містить певні елементи утопізму, що в кінцевому підсумку призводить до відриву від реальної дійсності. У практиці політичного життя популізм і демагогія часто переплітаються, і широке їх поширення однаково свідчить про незрілість політичного процесу.

Популізм (фр. *populisme*, лат. *populus* – народ) – орієнтація суб'єктів політики на політичні ідеї широких мас, які відчують незадоволення від деяких моментів реальності. Популізм як напрямок з'явився з розвитком капіталізму серед тієї частини населення, що була «проміжною» між буржуа й пролетарями. До носіїв ідей популізму можна віднести селян, фермерів, дрібну буржуазію, люмпен-пролетаріат тощо.

Популізм розвивається переважно в епоху соціальних криз. Наприклад, у Росії популістами вважають народників XIX ст. У США перша партія популістів виникла наприкінці минулого сторіччя як альянс фермерських і робочих організацій. Широкого поширення популізм набув у період боротьби країн Африки й Азії з колоніальним гнобленням. Популістськими лідерами були Сунь Ятсен, Сукарно та інші. Ідея рівності, рівних можливостей соціально обмежених верств є основою цієї політики, на відміну від лібералізму, що виходить із повноцінно соціалізованих структур.

Можна розрізнити популізм реальний і спекулятивний. Реальний популізм полягає в такій політиці еліти, що спрямована на обмеження панівних соціальних сил на користь народу без достатньої легітимності з боку панівних класів або верств. (Подібну політику в Чилі проводив С. Альєнде). Спекулятивний популізм характеризується заграванням з основною масою населення на рівні гасел з метою підняти авторитет і легітимність суб'єкта політики. Особливо характерною така форма є для вождізму, фашизму, інших структур, які спираються на харизматичного лідера.

Основним недоліком популізму є його утопічний романтизм, що абсолютизує роль суб'єктивного чинника в позитивному розв'язанні конфліктів і протиріч.

4. ПОЛІТИЧНІ НОРМИ

Політичні норми (загальне поняття) – це припис, правила, створені для регулювання політичних відносин. Як складова частина соціальних норм суспільства політичні норми є наслідком закономірних зв'язків між загальним і особливим, цілим і частиною, системою і елементом. Загальним, цілим, системою є соціальні норми, а особистим, частиною, елементом – політичні норми.

Політичні норми регулюють як відносини, що виникають у рамках політичної системи суспільства, так і ті, які виникають при її взаємодії з іншими сферами суспільства. Політичні норми забезпечують реалізацію політики, її оптимізацію, конкретизацію, регулюючи одну зі сторін економічних, соціальних і духовних відносин.

Політична система впливає на розвиток політичних та інших суспільних відносин, впливаючи на свідомість і поведінку великих мас людей, класів, націй, на свободу й вчинки індивідів. Такий політичний вплив здійснюють за допомогою норм, що діють у суспільстві й містять правила поведінки, соціальні цінності, орієнтуючу інформацію. Норми регулюють поведінку, діяльність членів суспільства відповідно до тих ідеалів, поглядів, теорій та ідеології, які відображено в них.

Політичні норми – регулятор політичних відносин. Суспільство управляє своїми підсистемами через політичні норми. Можливість прогнозування соціального (політичного) розвитку забезпечує об'єктивний механізм функціонування політичних норм. Однак у цьому процесі завжди присутній і суб'єктивний фактор, який необхідно враховувати для кореляції

управлінських рішень з метою одержання оптимального результату в соціальному розвитку.

Суспільство – утворення динамічне, отже, змінюються й політичні норми, які його обслуговують. Такій зміні передуює період якісної зміни суспільних відносин. Глибокі перетворення в усіх сферах суспільства спричиняють зміну політичних норм. Однак політичні норми мають бути відносно стабільними на певних тимчасових відрізках, коли вони здатні забезпечити оптимальний розвиток. У таких умовах стабільність – гарант успіху. Специфікою норм є їхнє відставання від динаміки розвитку суспільства, що створює необхідність керування нормами, тобто постійного перегляду, зведення їх у відповідність до потреб суспільства.

Політичні норми виконують такі функції: забезпечують стабільність суспільства; затверджують організованість і порядок у всіх сферах суспільних відносин; визначають цілі, масштаби, засоби, способи й послідовність політичних актів; регламентують динаміку суспільного розвитку; формують оцінку суспільних явищ.

Політичні норми поділяються на три групи: загальні, правові, корпоративні. Вони відрізняються масштабами впливу на суспільство. Вплив загальних норм має планетарний характер. Межі їхньої дії можуть бути визначені расовою, етнічною, релігійною, соціальною або іншою належністю індивіда або соціальної групи, але не територією держави.

Загальні політичні норми – система законів, за якими стоять сила держави, апарат примусу. На відміну від загальних норм дія загальних норм обмежена територією держави. Конституція, право, якими представлені загальні норми, діють тільки на території відповідної держави.

Приватні (корпоративні) політичні норми діють у рамках певної соціальної групи, об'єднаної певною організацією (партією, громадською організацією).

Якщо суб'єктом, що забезпечує вплив загальних норм, є саме суспільство, то дієвість правових норм забезпечується державою, а корпоративних – корпорацією.

Загальні норми представлено мораллю, традицією, релігією. Вони регулюють відносини не тільки в політичній, але й у всіх інших сферах суспільства. Вони виникають і складаються поступово протягом історичного розвитку суспільства.

Особливістю функціонування загальних норм є те, що в регулятивний механізм не залучена держава, її апарат, її структури (поліція, в'язниці та ін.) для насильницького підпорядкування. За невиконання цих норм людину не беруть під варту, не позбавляють свободи або життя, не стягують штрафи, не позбавляють майна і т. п., тобто не застосовуються будь-які санкції, які держава використовує при порушенні правових норм. Суспільство реалізує інші (не державні) механізми впливу на особистість, групу, суспільство в цілому. Але, незважаючи на це, загальні норми є досить ефективним регулятором суспільних відносин. Засвоєння загальних норм (соціалізація особистості) здійснюється через неполітичні соціальні інститути: родину, установи освіти, церкву та ін.

Мораль. Одним з найважливіших різновидів соціальних норм є мораль, що затверджує моральні цінності, принципи, ідеали, орієнтуючи індивіда на дотримання спільних інтересів, щоб забезпечити рівновагу суспільства.

Моральні норми не оформлені в такому ступені, як правові. Вони спрямовані на створення й зміцнення моральних цінностей. Мораль формується під впливом економічних, соціальних і політичних відносин і відрізняється стабільністю. У нормах моралі містяться оцінки не тільки суспільства в цілому, але й окремих шарів, груп та індивідів.

Моральні норми здійснюються силою масових звичок, настанов і оцінок, сформульованих суспільною думкою й трансформованих в індивідуальні переконання.

Принципи моралі мають соціально-загальне значення і поширюються на всіх людей, фокусуя в собі те загальне і основне, що становить культуру міжлюдських взаємин, відкладається в багатовіковому досвіді розвитку суспільства. Вимоги моральності формуються в самій практиці масової поведінки, у процесі взаємного спілкування людей. Це – відбиття практичного історичного досвіду людей у колективних і індивідуальних уявленнях і почуттях.

Мораль регулює всю систему суспільних відносин і політичних у тому числі. Однак принципи моралі й політична необхідність або доцільність часто вступають у протиріччя. Питання про те, чи можна виправдати аморальну поведінку політичним успіхом, намагалися вирішити багато великих мислителів, однак він залишається все таким же суперечливим. Для оцінювання співвідношення моралі й політики існує два підходи. Один бере свій початок від Конфуція й трактує політику й моральність як тотожні поняття, інший – від Макіавеллі, який припускав, що правителеві простять використання деяких засобів, якщо це приведе до успіху, оскільки в політиці, де немає морального суду, судять за результатами. Такий підхід – розмежування успішної політичної діяльності й традиційної моралі. Він оформився у формулі: усе, що є політично необхідним – морально, ціль виправдує засоби.

Релігія – одна з форм суспільної свідомості, відбиття дійсності в образах, уявленнях і поняттях, основане на вірі в божественний початок. Релігія створює в індивідуумів відчуття, що їм відкрито доступ до найвищого джерела допомоги, підтримки й могутності. Релігія дозволяє групам об'єднуватися і працювати для досягнення загальної мети. У рамках груп, які розділяють і поширюють загальні вірування й ритуали,

зміцнюють зв'язки, зростає авторитет і вплив релігійних учителів, на певному історичному етапі створюється специфічний соціальний інститут – церква.

Тривалий розвиток церкви дозволив їй виробити власні механізми соціалізації особистості й серйозно впливати на соціальні й політичні інститути і суспільні відносини. Історія знає релігії, які служили державі. Є релігії, які служать особистості, а є релігії, які служать і державі, і особистості. Сучасні теологи прагнуть довести, що релігію можна пояснювати як у містичному, так і в науковому плані.

На різних етапах природничо-історичного процесу функції, які виконувала релігія, перетерплювали зміни. Наприклад, у Київській Русі християнська релігія була духовною опорою, джерелом прогресивного розвитку. У сучасному суспільстві релігія продовжує займати важливе місце в суспільно-політичному житті. Вона виконує світоглядну, регулятивну, комунікативну й інші функції.

Роль релігії в регулюванні суспільних відносин значною мірою залежить від її відносин з державою. У дохристиянській цивілізації відмінності між церквою й державою не були різко обкреслені. Так, до прийняття християнства в четвертому сторіччі світські правителі в Римській імперії були наділені найвищими релігійними повноваженнями. Піднесення християнства в Римській імперії, проголошення його законною, а потім і офіційною релігією створило феномен дуалізму суспільної й релігійної влади. Через багато століть світські правителі Європи почали усвідомлювати, що вони можуть утримувати владу у своїх руках, незважаючи на авторитет папи, а політична думка розробила теорію світської суверенної держави, викладену в класичній праці Томаса Гоббса "Левіафан" (1651 р.). Була обґрунтована національно-державна незалежність від зовнішньої релігійної влади. Але ще довго в європейській політичній думці відбувалась дискусія про те, як визначити місце офіційної

релігії в рамках держави. В американському біллі про права (1791 р.) уперше було конституційно визнано, що релігійний плюралізм має бути узаконений, було впроваджено модель світського правління в релігійно-різнорідному суспільстві. У сучасному світі поширена плюралістична, або багатоконфесійну, модель держави. Багато сучасних церков уважають себе добровільними соціальними групами, політичною функцією яких є моральне виховання й здійснення морального тиску.

Залежно від того, яке місце релігія займає в державі, яку вона відіграє роль у регулюванні суспільних відносин, сучасні держави відносять до світських і теократичних. У світській державі релігія бере участь у регулюванні суспільних відносин поряд з мораллю і традиціями. При цьому релігійні норми не є обов'язковими для виконання всіма членами суспільства. У теократичній державі (Ватикан, Іран) релігія є визначальним критерієм суспільного розвитку, провідною регламентуючою нормою. У деяких країнах Сходу Коран є офіційною ідеологією і визначає всі інші норми відносин у суспільстві, іноді навіть замінюючи конституцію.

Світська система усе більше затверджується в сучасному світі. Одночасно усе більш помітним стає відмова державної влади від курсу на витиснення релігії із громадського життя. (Див.: підрозд. "Церква").

Традиція – це соціальна і культурна спадщина, передана суспільству з минулого. До "традиції" відносять звичаї, церемонії, вірування й інститути, які представляють велику цінність для сучасності. Головна функція традиції – забезпечення повторення набутого раніше соціального досвіду.

Традиція – спосіб заощадження, відтворення й передачі суспільного досвіду, соціальних інститутів, цінностей і норм, що спирається на силу суспільної думки, а також на переконання людей. Традиція є специфічним

регулятором суспільних відносин, часто визначаючи поведінку народних мас, еліти, лідерів конкретної держави або регіональної групи держав.

Більшість традицій склалася стихійно, своїми коріннями сягаючи в глибину віків. За певних умов загальновизнані традиції набувають сили правової норми. Наприклад, у харизматичній державі традиційним є механізм формування еліти. Він може закріплюватися законодавчою нормою або використовуватися як неписаний закон.

За своїм впливом на процес розвитку традиції можуть оцінюватися як прогресивні або реакційні. Прогресивні традиції сприяють розвитку творчих початків у суспільних відносинах, реакційні – сприяють консервації застарілих форм, перетворюючись із регулятора суспільних відносин на гальмо соціального розвитку.

Загальні норми представлені правом і конституцією. Вони створюються безпосередньо державою, є обов'язковими для виконання, що забезпечується законом і контролем апарату примусу. Основний закон держави – конституція, що є головною правовою нормою суспільства.

Право – система загальнообов'язкових норм, правил поведінки, офіційно встановлених і санкціонованих державою, у яких виражається воля держави. Передумовами права є загальноприйняті норми поведінки (моральні норми, традиції), порушення яких викликає суспільне осудження.

Ідея природного права оформилася ще в стародавності (Древня Греція) і до нашого часу є широко розповсюдженим поняттям політичної й правової думки. Природне право – концепція ідеального, не залежного від держави права, що випливає з розуму і самої природи людини. Це сукупність принципів, правил, прав, цінностей, продиктованих самою природою людини і тим самим немов би не залежних від конкретних соціальних умов і самої держави. Природне право є оцінною категорією стосовно правової системи і суспільного ладу.

На відміну від правил поведінки в докласовому суспільстві й моральних норм право має тісний зв'язок з державою. Правотворча діяльність – виняткова монополія держави, що здійснюється вищим органом влади (законодавче право), судами (процедурне право).

Держава гарантує реалізацію права, охороняючи його від порушень. По своїй природі право означає рівне ставлення і однакові вимоги до різних людей. Виходячи з цього, право займає провідне місце в ряді методів (способів) нормативного регулювання суспільних відносин (норм моралі, традицій, релігії, статутних вимог громадських організацій).

Завдяки своїм об'єктивним ознакам (нормативності, загальній обов'язковості, формальній визначеності) право спрямоване на забезпечення чіткої організованості й упорядкованості, цілісної визначеності й динамічності суспільних відносин. Право відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного керування. Самим фактом свого існування воно підтримує належний рівень регулювання й порядку всієї системи суспільних відносин.

Право впливає на організацію управлінської діяльності держави. Воно закріплює функції, компетенцію, супідрядність і основи відповідальності органів керування й посадових осіб; визначає раціональний порядок їхньої роботи й умови управлінської діяльності, регламентує організаційні структури керування, процеси збору й обробки інформації, підготовки й прийняття управлінських рішень. При цьому забезпечується стабільний правопорядок у суспільстві.

Багато суспільних відносин набувають правового статусу уже через свій соціально-економічний зміст. Однак без підтримки держави соціальні норми і відносини не будуть мати загальнообов'язковий характер. Тільки держава може забезпечити юридичну регламентацію суспільних відносин у масштабах усього суспільства. Зв'язок права з державою зовсім не означає, що воно є продуктом вільної волі держави.

Право обумовлене соціально-економічним ладом, соціально-класовою структурою суспільства, політичними відносинами, рівнем соціально-культурного розвитку суспільства, політичним режимом. Воно зазнало на собі вплив історичних традицій, панівної ідеології, інших факторів.

Право – необхідне знаряддя державного керування, важливий механізм реалізації державної політики, засіб охорони інтересів як суспільства в цілому, так і окремого індивіда. Одночасне право є важливим показником положення особистості в суспільстві й державі. Права, свободи, обов'язки людини й громадянина є змістом правового статусу особистості.

Право впливає на хід суспільного розвитку, є каталізатором того, що відбувається. Право може відігравати консервативну роль, коли державна влада не організує роботу з перегляду законодавства, що не відповідає новим суспільним відносинам.

Дотримання громадянами правових норм є загальнообов'язковим, воно забезпечується силою держави з використанням спеціальних державних інститутів – апарату примусу.

Конституція – основний закон (або сукупність найбільш важливих законів) держави, що має вищу юридичну чинність. Конституція визначає суспільний і державний лад, форму правління й державного устрою, установлює принципи організації й діяльності органів державної влади, порядок організації й компетенцію органів влади, керування, судочинства, права й свободи, а також обов'язки громадян. Характерними рисами конституції є декларативність, формальність, демократизм.

Конституції розрізняють за ознаками: форма конституції, порядок видання, спосіб внесення змін, тривалість дії.

Залежно від форми розрізняють такі конституції: юридичні (писані) й фактичні (неписані). Писана конституція – це особливий законодавчий акт

або декілька, які офіційно проголошені основним законом. Писані конституції складаються у вигляді єдиного документа, побудованого за певною схемою. Вони діють у цей час у переважній більшості країн. Неписана конституція - це сукупність різних законів, судових прецедентів і звичаїв, які фактично закріплюють основи соціальної й політичної організації суспільства, але формально не проголошені його основним законом (конституції Великобританії, Ізраїлю, Нової Зеландії). До неписаних конституцій можна віднести конституції ряду арабських країн, де юридичної конституції взагалі нема, а основним законом вважається Коран (Саудівська Аравія).

Залежно від способу прийняття конституція може бути:

- октроїрованою (дарованою);
- прийнятою представницьким органом;
- схваленою на референдумі.

Октроїрування – здійснення всіх процедур, пов'язаних із введенням конституції як однобічного акту виконавчої влади в особі монарха без участі представницьких органів (Катар, Кувейт, Непал).

Конституцію можуть розробляти установчі збори, ратифікувати конвент (США), розробляти й приймати установчі збори (Італія, Індія).

Конституцію може розробляти спеціальний комітет (Франція 1958 р.) або парламент (Греція 1975 р., Іспанія 1978 р.) з наступним схваленням референдумом.

За способом внесення змін, виправлень і доповнень конституції підрозділяють на жорсткі й гнучкі. Жорсткими вважають конституції, для зміни яких потрібні особливі процедури, передбачено більш складний порядок, ніж для прийняття звичайних парламентських законів. Гнучкі конституції змінюються відповідно до звичайної законодавчої процедури.

За тривалістю дії конституції бувають постійними й тимчасовими.

Приватні, або корпоративні, норми створюються партіями, організаціями, рухами, обмежені рамками організацій, що їх створюють. Оскільки органи, що створюють ці норми, діють у рамках правового поля держави, то й корпоративні норми визначаються його межами. Однак може бути така ситуація, коли корпоративні норми починають визначати загальні норми. Одна з таких конкретно-історичних ситуацій – це диктат комуністичної партії, яка перебуває у влади.

Сучасне суспільство відрізняється високим ступенем організованості. Індивідууми й групи беруть участь у політичному житті головним чином за допомогою спеціалізованих громадських організацій, які створюються для реалізації різних потреб і суспільних інтересів. У суспільствах з розвиненою демократією громадські організації відіграють значну роль, будучи системоутворюючою ознакою цивільного суспільства.

Діяльність громадських організацій регулюється корпоративними нормами, які ними створюються. Нормотворчість громадських організацій є більш обмеженою, ніж нормотворчість держави.

5. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ

Політична культура (загальне поняття) – це частина загальної культури людства, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; це історично й соціально зумовлений продукт діяльності індивідів, груп і спільностей у політичній сфері суспільства. Політична культура – показник, який відображає якісну специфіку й рівень політичної інформованості, компетентності, переконаності, соціально-політичної активності, адаптованості особистості до існуючих політичних відносин.

Як підсистема загальної культури політична культура взаємодіє з її підсистемами – економічною, моральною, правовою, естетичною, екологічною культурами.

Політична культура містить елементи особистісного, класового, національного і загальнолюдського.

За *структурою* політична культура складається з політичних знань, політичної ідеології та психології, політичного досвіду і традицій, політичних інститутів, норм і засобів політичної діяльності. Політична ідеологія, політичні знання й переконання є системоутворювальними. У політичній культурі особистості поряд з політичними знаннями, ідеологічними позиціями й зразками політичної діяльності велике значення мають емоційно-психологічні компоненти: політичні переконання, відчуття, настрої, оцінки, переживання.

Індивідуальна орієнтація містить кілька складових частин:

– пізнавальні орієнтації – правдиві чи неправдиві знання про політичні об'єкти й ідеї;

– емоційні орієнтації – почуття прив'язаності, відчуття зв'язку стосовно політичних об'єктів;

– оцінні орієнтації – думки про політичні об'єкти, що, як правило, передбачає застосування оцінних стандартів до політичних подій.

Носіями політичної культури, її суб'єктами можуть бути суспільство в цілому, соціальні спільності, особистість. У межах єдиної політичної культури суспільства виділяють автономні структуровані утворення – *субкультури*, члени яких об'єднані спільним політичним досвідом відтворення політичного життя. Види субкультур – національно-етнічні, релігійно-політичні, регіональні, маргінальні та ін.

Рівні політичної культури:

а) інформаційний (рівень знань, компетентність);

б) ціннісно-перекональний (витоки, мотиви конкретного вибору);

в) поведінковий (норми, орієнтири, стандарти поведінки).

Функції політичної культури: політичне забезпечення реалізації інтересів соціальних спільностей і груп і політичної стабільності

суспільства; нормативно-регулятивна; політична соціалізація; виховна, комунікативна, прогностична та ін.

Типізація політичної культури

Для типізації політичної культури використовують багато критеріїв. Якщо критерієм є об'єкт, то виділяють політичну культуру суспільства; політичну культуру спільності (групи), класу, еліти, особистості.

Типізація *за ступенем консенсусу* в суспільстві щодо основних політичних цінностей і правил політичної «гри» дає можливість поділити політичну культуру на «фрагментарну» й «інтегровану».

За орієнтацією на режим політичного життя виділяють «тоталітарну», «авторитарну», «демократичну» політичну культуру.

Якщо в основу типізації покладено *орієнтацію на засоби політичної дії*, то розрізняють «реформістську», «революційну», «контрреволюційну» або «консервативну» політичну культуру.

Крім цього, в основу типізації політичної культури може бути покладено *ознаку історичного типу культури*. Це пов'язано з тим, що кожна історична епоха має свої специфічні особливості і впливає на всі характеристики політичної культури. При цьому одні дослідники використовують цивілізаційний підхід, інші – формаційний. Прикладом формаційної типізації політичної культури може бути марксистський підхід.

Марксистки виділяють політичну культуру суспільно-економічних формацій, доповнюючи її соціально-класовими характеристиками.

Американські політологи (Г. Алмонд, С. Верба) виходять з цивілізаційного підходу і підрозділяють політичну культуру на три типи:

1) «патріархальна політична культура» – відсутність чітко позначених політичних ролей, зацікавленості у членів суспільства у функціонуванні політичної системи; орієнтація суспільства на вождів, шаманів; розподіл між політичними, релігійними та соціальними орієнтаціями;

2) «підданська політична культура» – зорієнтованість на політичну

систему й наслідки її функціонування, усвідомлення авторитету влади, низька політична активність;

3) «активістська політична культура» – високий інтерес громадян до політичної системи і результатів її функціонування.

Політична культура містить політичну свідомість і політичну поведінку.

Політична свідомість (загальне поняття) – це одна з форм суспільної свідомості, що має вигляд системи знань і оцінок, за допомогою якої відбувається усвідомлення і відображення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, спільнотами). Політична свідомість визначається політичним буттям (соціально-економічними, історичними, національними, культурними чинниками) і відображається в політичній практиці. Проте вона не є пасивним відбиттям політичного буття. Вона здатна випереджати практику прогнозуванням політичних процесів або відставати від реального політичного життя.

Структура політичної свідомості достатньо складна і вибудовується залежно від критеріїв, покладених в основу систематизації.

Відповідно до *функціонального принципу* виділяють:

а) політико-психологічний аспект політичної свідомості – відчуття, настрої, наміри, мотиви, настанови, переконання;

б) політико-ідеологічний аспект – цінності, ідеали, ідеї, доктрини, концепції, погляди, теорії;

в) політико-дієвий – свідомість консервативна, ліберальна, реформістська, радикальна.

Якщо критерієм класифікації політичної свідомості є *суб'єкт*, то виділяють політичну свідомість нації, класу, групи, особистості (групова, масова й індивідуальна). *Групова свідомість* відображає неоднорідність класових, національних та інших великих спільностей людей. Активізація населення в політичній дії породжує *масову свідомість*, одним з проявів

якої є громадська думка. Вона відбиває ставлення всього суспільства або його групи до влади, до певних подій, до політичних рішень. Якщо влада вивчає громадську думку і прислухається до неї, то це свідчить про розвиток демократії в суспільстві. Громадська думка може виконувати контрольну, консультативну, директивну функції. Розрізняють моністичну та плюралістичну громадську думку, що складається з безлічі різних поглядів. Вона формується стихійно або під цілеспрямованою дією політичних інститутів, ЗМІ. У демократичному суспільстві громадська думка здатна впливати на перебіг політичного процесу. Органи законодавчої та виконавчої влади, політичні партії, рухи, організації з метою збільшити свій політичний капітал, успіх у політичному житті вивчають і враховують громадську думку.

Залежно від ставлення до влади політичну свідомість поділяють на *автократичну* й *демократичну*, які, у свою чергу, мають свої підтипи.

З погляду гносеології виділяють *емпіричний* і *теоретичний* рівні політичної свідомості, поділяючи їх на *буденну* й *наукову*. Емпіричний рівень політичної свідомості відтворює дійсність у формі відчуттів, уявлень, переживань, ілюзій. Усвідомлення політики на науково-теоретичному рівні дозволяє вирішувати завдання визначення стратегії й тактики, мети, методів і засобів їхнього досягнення, виробляти політичні програми й концепції політичних рішень, що ґрунтуються на політичній доктрині.

Функції політичної свідомості – пізнавальна, нормативно-регулятивна, інтегруюча, прогностична.

Політична ідеологія (від гр. – ідея і вчення – вчення про ідеї) – це система поглядів та ідей, в яких усвідомлюються і оцінюються ставлення людей до дійсності й один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну (розвиток) певних суспільних відносин.

Ідеологія регулює, інтегрує і направляє діяльність індивідів у всіх сферах життя суспільства, забезпечує політику системою ідеалів і цінностей, сприяє вибору мети, спрямовує політику. Вона відображає інтереси, світогляд, ідеали, настрої суб'єктів політики, є продуктом діяльності ідеологів, політиків, учених. Народні маси, класи, соціальні спільноти у виробленні ідеології безпосередньої участі не беруть, проте їхні інтереси, світогляд, уявлення про суспільно-політичне життя – це ґрунт, на основі якого формується ідеологія.

Термін «ідеологія» увів французький філософ і економіст А. Л. Дестюд де Трасі («Елементи ідеології») для позначення вчення про ідеї. У наполеонівській Франції термін «ідеологія» набув зневажливого відтінку, а ідеологами стали називати людей, не здатних до корисної практичної діяльності, відірваних від життя доктринерів. К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології» й інших роботах під ідеологією розуміли ілюзорне відбиття матеріальної дійсності, розглядаючи її як синонім «помилкової свідомості». В. І. Ленін увів поняття «наукової ідеології», розвиваючи в роботі «Що робити?» певну схему впровадження наукової свідомості в маси, в пролетарську практику, вважаючи, що робітники самі такої свідомості виробити не можуть.

Німецький соціолог Мангейм у роботі «Ідеологія й утопія» (1922 р.) розділяє поняття ідеології на приватне (навмисно неправдиві уявлення) і загальне (осмислення соціальної зумовленості ідей), що дозволяє тлумачити зміст, форму і стиль мислення як відбиття соціальних умов.

У 60-х роках ХХ століття Д. Белл у роботі «Занепад ідеології» разом з іншими вченими висунув теорію *деідеологізації* суспільних відносин, згідно з якою сучасні розвинені країни стикаються з проблемами, які потребують «технічних рішень», а не ідеологічних, і тому вплив ідеологій нібито сходить нанівець. Дійсність спростувала цю концепцію, що привело до поширення тенденцій *реідеологізації* (ідеологічного оновлення).

У сучасних умовах учені виділяють чотири основні моделі формування ідеології:

1) конденсація – трансформація ідеологічних уявлень, притаманних буденній політичній свідомості, перетворення тих чи інших «випарів» масової свідомості в ідеологічні структури (економізм, тред-юніонізм);

2) синтез, інтеграція, конвергенція – поєднання елементів двох або декількох ідеологій (неоконсерватизм, ліберально-соціалістичний союз);

3) редукація, дезінтеграція, дивергенція – формування ідеології в процесі «розщеплення» вже існуючої ідеології на основі одного її елемента – своєрідного нового ядра нової ідеології (лівий радикалізм);

4) ревіталізація – відродження старих ідей у модифікованій формі (західнонімецький неоконсерватизм).

Політична ідеологія як спосіб відбиття сфери політики на теоретичному рівні – систематизоване, цілісне концептуальне відбиття корінних інтересів певної соціальної групи, нації, пов'язаних з боротьбою за владу, її здійснення і захист з метою реалізації цих інтересів.

Особливістю будь-якої ідеології є те, що вона крім знання виражає ставлення до предмета знання, обумовлене соціальними інтересами груп, спільностей, з позицій яких здійснюють відбиття дійсності.

Консерватизм – (від лат. *conservare* – зберігати, охороняти, дбати про збереження) – політична ідеологія, яка виступає за збереження існуючого громадського порядку, в першу чергу морально-правових відносин, утілених у нації, релігії, шлюбі, сім'ї, власності.

Базовими цінностями консервативної ідеології є порядок, стабільність і традиціоналізм. Ці цінності є наслідком соціально-політичної парадигми, згідно з якою суспільство і держава є результатом природної еволюції, а не договору й об'єднання громадян, як прийнято вважати в лібералізмі. Суспільство розвивається завдяки наявності в ньому так званої природної життєвої сили, існування якої раціонально пояснити

неможливо. Оскільки логіка прогресу задана Всевишнім, то немає необхідності втручатися в хід історичного розвитку.

Розробляючи принципи приватної власності, ринку і вільного підприємництва, консерватори трактують їх як результат розвитку деякого природного життєвого початку. Політичним ідеалом консерватизму є сильна держава, чітка політична стратифікація: влада належить еліті, а свобода – це підпорядкування владі і лояльність до неї. Консерватизм виник не як ідеологія нових класів, а як реакція на нові умови класів, які сходять з історичної сцени.

Однак класичний консерватизм теж зміг трансформуватися в такі унікальні форми неоконсерватизму, як рейганізм (США), тетчеризм (Англія), які дуже далеко відійшли від первісної ідеї. По-перше, консерватизм помітно еволюціонував у бік пріоритету прав і свобод окремої особистості при істотному обмеженні економічних і соціальних функцій держави за рахунок приватизації державної власності і скорочення соціальних програм. По-друге, консерватизм став ідеологією широких верств – «середнього класу» західного суспільства. Історична заслуга неоконсерватизму полягає в тому, що він сформулював і запропонував ефективні способи вирішення актуальних проблем, спричинених економічним спадом 70-х років ХХ століття. До числа цих способів належать: структурна перебудова економіки, що відповідає потребам нового етапу технологічної революції; створення нової системи стимулів замість традиційної, орієнтованої на зростання рівня життя. Нові мотивації, важливі для працівника, були пов'язані зі зростанням якості життя, створення нових форм самореалізації особистості. Неоконсерватизм органічно поєднав старі цінності доіндустріальної епохи – сім'я, релігія, мораль – з цінностями постіндустріальної ери – творча праця, унікальність кожної особистості, прискорений розвиток культури, освіти, активне залучення працівників до управління виробництвом.

Лібералізм (від лат. liberaris – який стосується свободи, притаманний вільній людині) – досить широкий ідейний, соціальний і політичний рух з певною соціальною базою, системою політичних партій з програмними стратегічними і тактичними настановами. Ідеологія лібералізму була історично першою політичною ідеологією; її родоначальники – Дж. Локк, Т. Гоббс і А. Сміт. Лібералізм обґрунтував процес відокремлення і становлення самостійного індивіда – представника буржуазії, яка тільки зароджувалася. Економічно активна, але політично безправна буржуазія висловила свої претензії на владу в ліберальній політико-ідеологічній доктрині. Сьогодні лібералізм являє собою сукупність концепцій, які різняться між собою, однак неодмінно включають увесь базовий набір ліберальних цінностей.

Вихідною тезою ліберальної ідеології є положення про священність і невідчужуваність природних прав і свобод особистості (права на життя, свободу і приватну власність), про їхні пріоритети над інтересами суспільства і держави. Умовами самореалізації індивіда лібералізм вважає зріле громадянське суспільство, правову рівність громадян, політичний плюралізм як принцип організації життя суспільства на засадах багатоманітності, правову державу з обмеженими можливостями втручання в сфери життя громадянського суспільства.

Глибока криза першої третини ХХ століття (1929 – 1933 рр.) виявила обмежені можливості лібералізму стримувати процеси наростання соціальної нерівності, що потребувало відомої модернізації ліберальної політичної доктрини. Виниклий на базі класичного лібералізму неолібералізм трансформував ряд його ідей. Зокрема, була прийнята теза про необхідність розширення соціальних функцій держави та меж його втручання в економічну і соціальну сфери. Крім того, положення про жорсткий розподіл політичних ролей керуючих і керованих змінилося тезою про консенсус усіх політичних сил як сутності політики.

Найважливішими досягненнями політичної системи було визнано справедливість, зв'язаність держави правом, орієнтація уряду на моральні цінності та принципи, участь мас у політичному процесі, конкуренція еліт. Як результат такої модернізації старий лібералізм перетворився на неолібералізм, основний зміст якого можна виразити формулою: держава повинна гарантувати захист особистості від зловживань і негативних наслідків функціонування ринкової системи.

Соціал-демократія – впливова політична сила в робочому і демократичному рухах багатьох країн. Поряд з лібералізмом більш життєздатною і соціально ефективною на практиці виявилася ідеологія соціал-демократизму, яка значною мірою формує центристську політичну орієнтацію.

Виникнувши більше ста років тому, вона була прагматичною, що визначило високу життєву силу її ідей, незважаючи на радикальні зміни у світі. У той час як багато політичних ідеологій занепадали, ідеологія соціал-демократизму посилювала свій вплив у світовому співтоваристві. Сьогодні соціал-демократична ідеологія є політичною доктриною центристських сил, хоча зароджувалася вона як ліва ідеологія, як одна з течій усередині марксизму. Гнучкість теоретичних положень, які ніколи не мали ортодоксального характеру, дозволяла їй змінюватися разом із змінами соціальної дійсності. Вона змогла інтегрувати досягнення політичної думки різних напрямків, у тому числі марксизму і лібералізму, і створити ідеологію, що виражає інтереси широких верств західного суспільства: робітників, інтелігенції, підприємців. Ця обставина становить особливий інтерес для ідеології соціал-демократизму, оскільки вона виділяє її із загального ряду політичних ідеологій відсутністю претензій на глобальність і жорстку нормативність.

Теоретичні основи соціал-демократії були закладені Е. Бернштейном у роботі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899 р.). У

ній він обґрунтував тезу про здатність капіталізму до саморозвитку і на цій основі здійснив ревізію висновків класичного марксизму. Багато ідей Е. Бернштейна увійшли в політичну доктрину сучасної соціал-демократії. Цю доктрину було сформульовано на установчому конгресі соціал-демократів у Франкфурті-на-Майні в 1951 році в концепції «демократичного соціалізму». Головними цінностями «демократичного соціалізму» Соцінтерн визнав свободу, справедливість, солідарність. Реалізувати ці цінності, на думку авторів концепції, можна лише за допомогою економічної, політичної та духовної демократії. Відповідно соціалізм в декларації характеризується не як жорстка соціальна конструкція, а як процес постійного руху з метою реалізації названих цінностей, збагачення їх реального змісту. У декларації соціалізм є скоріше моральною категорією, а не економічною, хоча в той час соціал-демократія ще не відмовлялася від усупільнення, а лише обмежувала його рамками економічної доцільності.

У концепції «демократичного соціалізму» соціалістична мета розглядається не з позицій економічного детермінізму, як у марксизмі, а виходячи з припущення про обмежену пізнавальну силу будь-якої загальної теорії, оскільки будь-яка теорія потребує постійного коригування, уточнення, перегляду залежно від зміни реальних умов. На установчому конгресі соціал-демократи відмовилися від єдиної ідеологічної основи свого руху, що дозволило їм подолати доктринальну вузькість у визначенні стратегії, тактики, програмних цілей і принципів, яка є властивою для комуністичного руху. Більш того, в Соцінтерні перестав діяти довоєнний принцип обов'язковості рішень для партій, які входили до нього. Кожна партія була визнана самостійною і відповідальною лише перед своїми виборцями, що забезпечило Соцінтерну організаційну стійкість. На практиці концепція «демократичного соціалізму» була успішно реалізована у Швеції, Австрії, Швеції, Норвегії і деяких інших країнах.

Політична поведінка – це складова частина політичної культури, спосіб вираження людиною свого ставлення до різних боків політичного життя, політичних інститутів і влади. Вона виявлена на індивідуальному, класовому, національному рівнях, а також на рівні політичної еліти, натовпу.

У процесі політичної соціалізації суспільством виробляються зразки і правила політичної поведінки.

Типи політичної поведінки: відкритий (політична участь), закритий (політична бездіяльність).

Політична участь – це політична дія, яка реалізується через участь у виборах, референдумах, страйках і т. п. (пряма); участь в управлінні через представників (опосередкована).

Політична участь – залучення суб'єктів у процес політико-владних відносин – є однією з системоутворювальних характеристик демократії; засіб розв'язання конфліктів, боротьби з бюрократією й політичним відчуженням мас. Її класифікують за видами: пряма й опосередкована, активна і пасивна, індивідуальна і колективна, добровільна і примусова, традиційна і новаторська, легітимна і нелегітимна. Залежно від масштабів розрізняють місцеву, регіональну, загальнодержавну політичну участь.

Політичне бездіяльність – це вилученість з політичних відносин. Вона може бути результатом низького політичного розвитку, заорганізованості політичної системи і відсутності зворотного зв'язку політичної системи з суспільством як форма неприйняття політичної системи, як політичний бойкот.

Форми участі: управління й самоврядування; ухвалення, реалізація й охорона законів; передавання і засвоєння політичної інформації; страйки, демонстрації, мітинги, збори, пікети, голодування, інші акції протесту; визвольні війни і революції; вибори, референдуми, опанування; ініціація змін у державі; діяльність у політичних партіях і суспільно-

політичних об'єднаннях.

Ступінь політичної участі характеризується політичною активністю і залежить від багатьох чинників: політичного режиму, соціокультурного і географічного середовища, рівня освіти й доступу до інформації; ступеня інституалізації суспільства; матеріальних можливостей суб'єктів. *Високий рівень* політичної активності передбачає участь у проведенні політичних кампаній, звернення з усними й письмовими заявами до державних та інших політичних органів, роботу в партійних та інших політичних організаціях, виступи в ЗМІ з політичних проблем. Високий рівень політичної активності властивий для діяльності професійних політиків. *Низький рівень* залученості до політичного життя – це пасивна участь у голосуванні, політичних мітингах і демонстраціях.

Найвищий ступінь участі – політичне функціонування, професійна політична діяльність, яка здійснюється депутатами представницьких органів, керівниками і членами урядів, керівниками політичних партій, блоків, рухів, об'єднань, ученими-політологами.

Політичному функціонуванню властиві свідомі дії, цілеспрямованість, задоволення політичних інтересів, воно містить теоретичний і практичний аспекти, які тісно переплітаються. Теоретично політична діяльність формує політичну свідомість, мислення, ментальність. Практично – це організаційна і контролююча діяльність, управління, керівництво, підбір і розстановка кадрів, їхня підготовка та навчання, вироблення й ухвалення рішень, обмін інформацією, організація і функціонування органів влади, взаємодія держави й громадських організацій.

Форми політичної активності: міжнародна (дипломатична); громадська (регіональна, місцева, колективна); особистісна (відставка, голодовка).

Політична активність може бути *легітимною* (законною) і

нелегітимною (незаконною).

Легітимна – це діяльність офіційних політиків, самочинних громадян, що одержали санкції на свої дії.

Незаконна – несанкціонована владою політична активність. Таким прикладом є терористичні екстремістські організації, які розгортають нелегальну діяльність у багатьох країнах сучасного світу.

За змістом політична активність буває конструктивною і деструктивною, прогресивною, консервативною, реакційною.

Конструктивна політична активність спрямована на вироблення таких рішень, які можуть бути реалізовані на практиці. Конструктивна опозиційна критика спрямована на практичне вирішення суспільних проблем, сприяє зростанню авторитету і впливу в політиці. Проте не всяка конструктивна активність буває ефективною.

Деструктивна політична активність є антиподом конструктивної, стає основою популізму, має за мету зруйнувати існуючу систему.

Прогресивна політична активність спрямована створювати та розвивати демократичні форми політичного життя, усувати застарілі політичні системи, еволюційно й революційно їх змінювати, вдосконалювати.

Консервативна політична активність має на меті зберігати політичну систему, стабільність і збалансованість у суспільстві.

Реакційна політична активність стримує поступальний розвиток суспільства, виявляється в націоналізмі, сепаратизмі, екстремізмі.

Мотиви політичної активності різноманітні: професійне зростання, досягнення успіху, кращого матеріального становища, підвищення професіоналізму влади; поліпшення соціальної практики тощо.

Політична соціалізація. Поняття «соціалізація», «політична соціалізація» не отримали в науковій і навчальній літературі однозначного визначення. Дослідники виходять з соціально-класового, соціально-

психологічного, психоаналітичного підходів. Однак при всій різноманітності визначень суть політичної соціалізації в основному розуміють як процес взаємодії людини і соціального середовища, в результаті якого індивід засвоює знання, норми і цінності суспільства, до якого він належить. Одночасно ці цінності перетворюються на особисті орієнтири та установки, формуються політична свідомість, певний рівень політичної культури.

Ступінь впливу соціокультурного середовища (системи) на людину залежить від історичної епохи, політичного режиму, національних, релігійних традицій, геополітичного становища держави тощо. Людська індивідуальність яскраво виявляється в тому, що в подібному соціальному середовищі формуються особистості, які різко відрізняються за своєю політичною свідомістю, своєю політичною культурою, за формами і способам політичної участі. У процесі соціалізації формується індивід як суб'єкт політичного життя з усвідомленими політичними потребами, інтересами, позиціями. Соціалізація особистості – одна з функцій політики.

Соціалізація – це процес, який властивий усім історичним епохам, усім політичним режимам, які наповнюють цей процес своїм конкретно-історичним змістом. Будь-який політичний режим не буде життєвим, якщо він тим чи іншим способом не буде навчати людей прийнятним суспільним нормам поведінки. Соціалізація – це чинник збереження і стабілізації політичної системи, умова її функціонування.

Суб'єктами політичної соціалізації є: держава з її організаціями та інститутами влади і управління; політичні партії; громадські організації; рухи; політичні лідери; еліта; засоби масової інформації; система освіти; сім'я; різного роду групи (вікові, професійні, групи тиску, групи за інтересами) та ін., які впливають на об'єкт, переслідуючи свої специфічні інтереси та цілі. Об'єктом політичної соціалізації є не тільки окремих індивід, а й соціальні групи, стани, класи, нації, суспільство в цілому, на які спрямовані діяльність і вплив політичних суб'єктів. У процесі соціалізації

формується громадська думка. Люди, що складають соціальну групу, змушені «навчитися» нормам, які забезпечують виживання, згуртованість, життєздатність цієї групи. У таких соціальних групах, як сім'я, трудовий колектив, національна меншина і т. п., люди набувають політичного досвіду, усвідомлюють закони групи, виробляють ставлення до тих, хто перебуває за межами групи. У результаті можуть розвинутися ксенофобія, расизм або, навпаки, відкритість, терпимість, сприйнятливість.

Мета соціалізації – створення в суспільстві або в певній групі хоча б мінімального консенсусу щодо основних цінностей і позицій. У справжній ліберальній державі необхідний від громадян консенсус поширюється лише на гнучкі процедури розв'язання конфліктів усередині суспільства. В авторитарній державі ті, що мають владу, не терплять зовнішнього прояву інакомислення стосовно як цілей, так і засобів. У тоталітарній державі потрібно повна згода, яка за необхідності навіюється, утовкмачується в голови за допомогою пристосованої для цього пропаганди. Однак консенсус, який створюється і нав'язується інститутами соціалізації, насправді не охоплює всі аспекти суспільного життя, наповненого суперечностями і конфліктами.

Держава впливає на об'єкт соціалізації з метою формування громадської лояльності до політичної системи, зміцнення її стабільності, ліквідації конфліктів, зниження антисистемних настроїв і збереження безпеки системи в її цілісності.

Кожна держава прагне заручитися підтримкою широких мас громадян. Характерно, що навіть диктаторські й тоталітарні режими прагнуть створити ілюзію політичної активності. З одного боку, вони всіляко обмежують можливості участі громадян у політичному житті, з іншого – змушують усіх брати участь у різних політичних акціях. Демократичні держави вбачають у розвитку політичної активності найважливішу умову здійснення своєї політики, досягнення і забезпечення

політичної стабільності взагалі.

Для політичних партій метою є залучення особистості в політичне життя (політичні демонстрації, маніфестації, мітинги, вибори, референдуми). Правлячі партії, здійснюючи свою політику, впливають на індивідів і розраховують на їх підтримку, а не на опір. Опозиційні партії прагнуть розширити свою соціальну базу для додання своєму тискові на правлячу еліту загальнонаціонального характеру, отримати підтримку в своєму ініціюванні змін у політичній сфері. Вступаючи в конкурентну передвиборчу боротьбу, партії прагнуть знайти прихильників в електораті.

Громадські організації, рухи (еколого-етичні, пацифістські, ін.) застосовують різні засоби з метою посилення свого впливу і ролі в суспільстві, поширення певних знань, норм, цінностей.

Еліти, лідери переслідують мету розширення кола своїх прихильників, щоб зберегти і зміцнити своє привілейоване становище в суспільстві. Правляча еліта при цьому веде боротьбу за збереження своєї влади, а потенційна еліта прагне цю владу здобути.

Засоби масової інформації (ЗМІ) можуть переслідувати цілі, які залежать від того, наскільки і якими суб'єктами соціалізації вони заангажовані. ЗМІ політичних партій, організацій, об'єднань служать інструментом для досягнення їхніх цілей і використовуються як форма соціально-політичної орієнтації мас. ЗМІ, які зберігають відносну незалежність, переслідують цілі поширення знань, норм, ідей, політичних поглядів, які є цінними для певних соціальних кіл, груп (цінності ринкової економіки, соціальної захищеності тощо). ЗМІ, відкриті «для всіх», переслідують мету інформування суспільства при всій різноманітності політичних поглядів, позицій, цінностей, як просистемних, так і антисистемних, з тим, щоб завоювати собі солідне місце в інформаційному просторі і зберегти свій вплив, а отже, і матеріальну підтримку (передплатників, покупців, рекламодавців) серед значної частини

суспільства.

Система освіти має на меті поширення знань, норм, цінностей, створення орієнтирів і установок для тих, хто навчається. Як у системі державних навчальних закладів, так і недержавних, держава має дієві важелі й механізми для спрямування процесу соціалізації і контролю за ним. Тому система освіти більш за все наближена до цілей, які переслідує держава. У демократичних політичних системах інші суб'єкти впливають на систему освіти, прагнучи отримати можливість тією або іншою мірою реалізувати свої цілі, використовуючи її можливості.

Сім'я має на меті орієнтації й адаптації в суспільно-політичній системі.

Різного роду групи (вікові, професійні, групи тиску, групи за інтересами) мають на меті збереження життєздатності, виживання, згуртованість даної групи, залучення нових учасників і саморозвиток.

Політична соціалізація відіграє важливу роль, проте її вплив на суспільство неоднозначне. З одного боку, соціалізація є чинником збереження і стабілізації політичної системи, умовою її функціонування. З іншого боку, вплив ряду факторів (зубожіння мас, економічні та соціальні катаклізми), опозиційних або антисистемних політичних сил призводить до ослаблення, руйнування і навіть зміни політичної системи, до реформування або революційних змін політичної системи під впливом виниклого або сформованого загального невдоволення і активної політичної участі мас.

З іншого боку, політичну соціалізацію можна розглядати і як інститут політичного контролю, за допомогою якого певні політичні та соціальні групи поширюють політичні цінності, зразки політичної поведінки, політичні норми. Для реалізації цього завдання використовується ідеологія, яка захищає приватні інтереси, прагнучи подати їх як загальні.

Процес *політичної соціалізації* відбувається у дві фази: політична

адаптація й інтеріоризація. Перша фаза соціалізації – *політична адаптація* – виявляється у пристосуванні особистості до соціально-політичних умов. У процесі адаптації людина засвоює моральні цінності і норми його найближчого оточення, традиції і звичаї сім'ї, трудового колективу, неформальних груп тощо. Адаптація – це основа ефективності політичної участі як легітимного, просистемного, так і антисистемного. Якщо особистість виявляється не в змозі досягти мети в заданих умовах, у визнаних товариством «правилах гри», адекватно реагувати на швидкі зміни в суспільстві, це може призвести до протиправних дій. Завдяки адаптації людина може сформуватися як самостійний і відповідальний суб'єкт політики.

Розрізняють соціально-психологічну, професійну й інші види адаптації. Найважливішим компонентом адаптації є узгодження самооцінок і претензій суб'єкта з його можливостями і реальним станом соціального середовища, тенденціями розвитку як самого суб'єкта, так і суспільства.

Політична адаптація буває утруднена для маргінальних верств суспільства, тобто таких соціальних груп, які в результаті різних змін в суспільстві (нестабільних політичних відносин, процесу швидкої урбанізації, масової міграції, інтенсивної взаємодії між носіями різних етнокультурних і релігійних традицій, розмивання вікових культурних бар'єрів) опинилися за межею тієї або іншої спільності і виявилися або на периферії, або в пограниччі тієї чи іншої соціальної групи. Для маргіналів є характерними стан депресії, занепаду, відчаю, роздвоєності свідомості, утрата соціальних і політичних орієнтирів, легкий перехід до агресії або апатії. Маргіналізація призводить до небезпечних для стабільності суспільства явищ, наприклад до створення антигромадських об'єднань із сумнівною системою цінностей. Маргінали стають зручним об'єктом для політичних маніпуляцій.

Друга фаза політичної соціалізації – *інтеріоризація* – засвоєння індивідом політичних цінностей, норм, зразків поведінки, засвоєння вимог політичної системи в свідомості особистості. Результатом глибокої інтеріоризації є внутрішня дисципліна.

Дисципліна – це певний стиль поведінки людини, що відповідає нормам права і моралі, які склалися в суспільстві, або вимогам певної організації. Дисципліна є необхідною умовою існування будь-якого суспільства. Саме дисципліна надає поведінці упорядкований характер, дозволяє функціонувати як суспільству в цілому, так і окремим організаціям. Політична дисципліна буває загальнообов'язковою, яку повинні дотримуватися всі громадяни, і внутрішньою дисципліною організацій, яка є обов'язковою тільки для членів певної організації (партії, рухи). Дисципліна зумовлюється ступенем збігів особистих інтересів членів суспільства, їх потреб з нормами поведінки. Якщо є достатньо серйозна невідповідність, то виявляються всілякі відхилення від дисципліни, які або регулюються механізмом соціального контролю, або призводять до змін чи ліквідації існуючих норм. Крім внутрішньої дисципліни, або самодисципліни, яка досягається в результаті інтеріоризації, існує примусова і заохочувальна дисципліна, яка спирається на зовнішні негативні або позитивні санкції. Всі три типи дисципліни не можуть існувати ізольовано.

Політична *соціалізація* має свої *стадії*, які залежать від вікових змін особистості, стану політичного середовища та ін.

Інститути та чинники політичної соціалізації. Основними інститутами політичної соціалізації є: держава з її організаціями та інститутами влади і управління, політичні партії, громадські організації, рухи, церква, профспілкові організації, засоби масової інформації, система освіти, сім'я, група тощо.

Головну роль серед інститутів соціалізації відіграє *держава*.

Державна влада завжди вимагає слухняності, виконання закону і навіть активної підтримки її самої. Влада добивається цього і шляхом відкритого примусу, засобами якого вона володіє, і шляхом виховання свідомого ставлення до громадянського обов'язку. В останньому випадку насильство замінюється самовихованням і самодисципліною, які виглядають добровільними, але, по суті, обачливо створені державою. Держава здійснює соціалізацію суспільства і особистості через правову і соціально зорієнтовану політику.

На етапах суспільного розвитку, пов'язаних з появою такого суб'єкта політичного життя, як політичні партії, додається ще один інститут соціалізації, який починає відігравати значну роль у цьому процесі. Політичні партії беруть участь у соціалізації як суспільства в цілому, так і окремого індивіда. У демократично спрямованих політичних системах вплив політичних партій особливо стає значним:

- у періоди їхньої участі у формуванні правлячої еліти (визначення учасників конкурентної боротьби за владу: висування та реєстрація кандидатів; передвиборні кампанії; вибори);

- у процесі їхньої участі у прийнятті політичних рішень (обговорення в парламенті законопроектів, запропонованих парламентськими фракціями, програм, обговорення в ЗМІ і парламенті готуються рішення владними структурами, прогнозування партіями їх результатів для соціальних, етнічних, вікових та інших груп);

- при здійсненні контролю за виконанням політичних рішень (оцінювання партіями, що знаходяться в опозиції, діяльності правлячої еліти, обговорення й оцінювання результатів прийнятих раніше рішень);

- у процесі відстоювання і вимоги задоволення владою сутнісних інтересів громадян;

- у момент критичного коригування урядового курсу;

- при оцінюванні реакції влади на соціальні запити і потреби

населення;

– під час контролю за діяльністю еліт.

При тоталітарному режимі за однопартійної системи політична партія перетворюється на державну партію і відіграє роль ідеологічного апарату режиму. Монополює ідеологічний вплив партії адекватний політиці держави і служить їй. У демократичних суспільствах, де функціонують багатопартійні системи, спостерігається процес змагальності й урівноваження впливу на суспільство, на індивіда, що знижує ступінь авторитаризму. На індивіда діє весь спектр політичних ідей, позицій, цінностей. Світоглядна орієнтація, цінності опозиційних партій вступають у протиріччя з ідеологією партії влади. Результатом соціалізації стає розуміння (сприйняття) політичного плюралізму як універсального способу взаємного врахування суперечливих інтересів і переконань різних об'єктів політичного процесу, досягнення політичного консенсусу.

Специфічним інститутом соціалізації є *засоби масової інформації*. Вони відіграють роль посередника, який поширює, ретранслює ідеологічні концепції. Інші інститути соціалізації (державна, політичні партії, організації, профспілки та ін.) використовують ЗМІ для соціально-політичної орієнтації мас, формування громадської думки, суспільної свідомості, політичної культури.

Одночасно ЗМІ можуть відігравати самостійну роль, виробляти і поширювати власні концепції. Так, опозиційна преса може поширювати ідеї, цінності, які суперечать ціннісним орієнтаціям властей, якщо влада «дозволяє» це, якщо функціонує демократичний політичний режим. Однак свобода ЗМІ є відносною.

ЗМІ мають свої особливі способи впливу на свідомість людини з метою засвоєння ідеологічних концепцій, політичних цінностей. Вони відіграють значну роль у формуванні громадської думки, суспільної свідомості, політичної культури людей.

Сім'я – перший інститут соціалізації, вплив якого відчуває на собі людина. Саме тут, а потім у школі вона відкриває для себе роль влади: спочатку батьків, потім – вчителів. Вона на практиці дізнається про конфлікти і способи їх розв'язання, вчиться коритися або опиратися владі. Дитина намагається долучитися до норм функціонування тієї групи, до якої належить, щоб згодом уникнути неприємної необхідності відступу під тиском зовнішньої сили, тобто отримує «дополітичний» досвід.

Школа, вуз насичують людину інформацією про багату історію її країни, її видатних діячів, боротьбу її народу за перемогу таких цінностей, як свобода, рівність, братерство і т. д., відіграють значну роль у процесі політичної соціалізації.

Фактори соціалізації можуть бути поділені на *політичні* та *неполітичні*. Деякі неполітичні фактори можуть відіграти роль політичних. *Політичні фактори*: характер і тип державного ладу; політичний режим; політичні інститути; партії, організації, рухи. Часто вирішальну роль відіграє політичний режим. *Неполітичні*: соціальне походження індивіда; становище людини в соціально-класовій структурі суспільства; його матеріальний добробут; національні традиції; засоби масової інформації; культура; мистецтво; література; сім'я; однолітки; навчальні заклади; підприємства.

Механізми політичної соціалізації. Механізм соціалізації – це навіювання соціальних норм поведінки, іноді антагоністичних, що суперечать одна одній, концепцій, які подаються як загальна цінність, але насправді лише пристосовані для моделей конкретних спільностей, для полегшення їхнього пристосування до життя у суспільстві.

Існує два основних типи механізму політичної соціалізації особистості. Для їхньої характеристики дослідники вибудовують протилежні моделі "підпорядкування" й "інтересу".

Модель "підпорядкування" почали розробляти Гоббс і Руссо. У

сучасній політології її розвивають представники неоеолітарних і неоелітарних концепцій. Суть цієї моделі полягає в тому, що держава, впливаючи на особистість, підпорядковує її за умови необхідності. Підпорядкування особистості спричинено потребами управління, завданнями зміцнення стабільності політичної системи, ліквідації конфліктів, що виникають на ґрунті соціальної нерівності, поділом праці між елітою, яка професійно займається політикою, і рештою членів суспільства.

Модель "інтересу" було започатковано в працях А. Сміта і Г. Спенсера. У сучасному світі вона входить у доктрини практично всіх політичних сил: від ліворадикальної до правоконсервативної орієнтації. Центральна ідея цієї моделі полягає в тому, що головним мотивом залучення особистості в політичний процес є її інтерес. Такий підхід перетворює особистість з пасивного об'єкта впливу політико-владних сил на активний суб'єкт політичного процесу. У цій моделі яскраво виражено орієнтацію на індивідуальність, економічні та політичні свободи особистості, вплив політичних інститутів на людину через систему її особистих інтересів.

Важливу роль у мотивації політичної поведінки відіграють не тільки особистісні, а й групові, класові, етнонаціональні, загальні інтереси. Групові, класові, етнонаціональні інтереси – передумови життєздатності, виживання, згуртованості певної групи. Вони є немаловажними мотивами політичної діяльності. Загальні інтереси є передумовою збереження цілісності диференційованого суспільства, порядку, взаємодії індивідів і спільностей між собою і тому є суттєвими мотивами політичної участі. Особистісний інтерес усвідомлюється і часом асоціюється індивідом як із загальним, так і груповим інтересом. Досить поширена ситуація, коли особистісний інтерес протиставляється інтересам груп, спільностей, до яких індивід не належить.

У розумінні механізму соціалізації не може бути відкинута жодна з моделей. Приміром, політизацію людини в умовах тоталітарних режимів (фашизму, сталінізму) скоріше можна зрозуміти крізь призму моделі "підпорядкування", ніж "інтересу".

У той же час і в демократичних суспільствах не вдається уникнути політики насильства і підпорядкування при здійсненні об'єктивно необхідного, якщо воно вступає в протиріччя з суб'єктивно бажаним.

Каталізатором політичної соціалізації особистості найчастіше є суспільно-політичні й економічні кризи. Під час цих процесів людина політизується швидше під впливом обставин, ніж свідомо. Перенасиченість політичного життя сучасного суспільства деструктивними ідеями і вимогами створює той небезпечний фон, який динамізує активність особистості зовсім не в дусі свободи і демократії. Подолання інтуїтивної кризової політизації потребує досить тривалого періоду і досягається, як правило, природним шляхом: нормальною нормотворчою діяльністю структур влади, зниженням політичної активності громадян, їх організацій, партій, змушених підкорятися закону, розчаруванням людей політикою, зростанням аполітичності.

Результати політичної соціалізації залежать від належності індивіда до того чи іншого покоління, класу, соціальної групи, його анкетних даних. Рівень політичної соціалізації – це величина змінна, вона значною мірою детермінована умовами соціально-політичного життя. Індивіди і групи часом вишукують різні механізми захисту від ідеологічного впливу, виявляють аполітичність або навіть лютий бунт із застосуванням насильства, відверту або приховану маргінальність.

Політичні маніпуляції – це ідеологічний і духовно-психологічний вплив на масову свідомість, за якого переслідується мета нав'язування певних ідей і цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку. Політичні маніпуляції здійснюються за допомогою

мас-медіа, преси, кіно, телебачення, реклами, комп'ютерної техніки, відеотехніки, звукозапису та ін. Для політичних маніпуляцій використовуються спеціальні засоби: штучно створені й нав'язані іміджі, мовні штампи, стереотипи поведінки, готові відповіді на виникаючі питання. Мета політичного маніпулювання полягає в тому, щоб створити уніфіковані й спрощені, зведені до стандартів масової свідомості уявлення про буття, які не досягають рівня теоретичної свідомості. Політичні маніпуляції знижують творчий потенціал народу.

6. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

Політичний режим (загальне визначення) – категорія політології, яка поряд з поняттям політичної системи використовується для аналізу функціонування політичної влади. Термін «режим» (фр. "regime" від лат. "regimen") буквально перекладається як порядок управління. Первісне значення цього терміна трансформувалось у категорію сучасної політології, яка визначає політичний режим як сукупність методів, прийомів, способів здійснення політичної влади.

У науці склалося два напрямки тлумачення політичного режиму. В одному випадку під політичним режимом розуміють форму державного правління, діяльність держави з управління суспільством, що здійснюється нею на основі норм, що склалися, або встановлених законом.

В іншому випадку під політичним режимом розуміють сукупність характеристик для певного типу політичних взаємовідносин держави, суспільства й громадян. З цієї точки зору політичний режим – це особливий соціальний механізм, спосіб функціонування політичної системи, яка містить базові моделі формування органів влади і способи прийняття політичних рішень, а також способи політичної участі різних

політичних суб'єктів: правлячої еліти, лідерів партій, груп інтересів, окремих громадян.

Категорія "політичний режим" була сформульована в результаті різноманітних, історично тривалих наукових досліджень. Перший досвід у дослідженні режиму функціонування влади було одержано в античну епоху. Давньогрецькі філософи Платон, Арістотель описали характерні риси відомих їм форм держави: тимократії, олігархії, демократії, монархії, аристократії, тиранії. Дослідження режиму державного правління тривало в епоху Середньовіччя, незважаючи на ідеологічне панування у той час християнської релігії й церкви. Значний внесок у накопичення наукового матеріалу з проблеми політичного режиму зробили європейські мислителі XVII – XVIII ст. (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант).

Інтенсивні розроблення і формування сучасного розуміння політичного режиму відбувалися у ХХ ст. Політичне життя суспільства у той період стало якісно іншим. Зміцнилась демократична тенденція. Активними суб'єктами політичного життя стали політичні партії, суспільні організації й рухи. Держава перестала бути єдиним діючим суб'єктом влади. Збільшилась роль громадянського суспільства в політичному процесі. Особливістю політичного життя у ХХ ст. стало використання демократичних ідей для встановлення нових типів авторитарної влади.

Дослідженню сутності політичного режиму та його різноманітних типів присвятили свої праці західноєвропейські й американські вчені: Т. Парсонс, Р. Даль, Ж. Блондель та ін. Нині тенденція розвитку поняття "політичний режим" продовжується, у тому числі й українськими вченими політологами.

Сутність політичного режиму визначається за такими критеріями:

- ступінь політичної участі народу у процесі прийняття державних

рішень, які визначають міру соціального представництва, суспільного контролю й громадянського волевиявлення;

- характер функціонального ставлення інститутів влади до фундаментальних прав і свобод людини;
- рівень можливого вільного конкурентного суперництва правлячих і опозиційних угруповань у процесі формування органів державної влади;
- місце та роль недержавних організацій, політично пануючих соціальних груп й перш за все їхніх політичних партій;
- положення, вплив і умови діяльності політичних партій та інших організацій, які нині політично не домінують, тобто наявність політичної опозиції, її положення та роль у суспільстві;
- сутність виборчої системи, на основі якої формуються представницькі установи влади;
- поділ законодавчої та виконавчої влади, характер їхніх взаємовідносин;
- поділ влади на центральний і місцевий рівні та характер взаємовідносин центральних і місцевих органів управління;
- роль законів у житті суспільства, тобто сила судової влади, її незалежність, контролюючий вплив тощо;
- положення та діяльність органів управління й армії у державі, їхні взаємовідносини з органами законодавчої та виконавчої влади;
- роль і характер діяльності засобів масової інформації в суспільстві, ставлення органів влади до ідейних опозиційних течій.

Використавши увесь комплекс критеріїв, можна визначити сутність політичного режиму. На їх основі можна виділити такі типи політичних режимів: демократичний, авторитарний, тоталітарний.

Демократичний режим (від гр. «demos» – народ и «kratos» – влада) – спосіб функціонування політичної системи суспільства, оснований на визнанні народу як головного джерела влади, на його праві

брати участь у вирішенні суспільних і державних справ і наділення громадян широкими правами й свободами.

Демократія має давню та складну історію. Як спосіб організації життя людського суспільства вона виявилась ще у первісну епоху, тобто у додержавний період. Державні форми демократії використовувались уже в античному світі. У Давній Греції демократія виявилась як пряме правління громадян на відміну від правлячого монарха, тирана або аристократії. У Давньому Римі республіканська демократія впродовж декількох століть передувала правлінню монархічного імперського типу. У феодальному західноєвропейському Середньовіччі в рамках монархічного правління неодноразово виникали і тривалий час зберігались демократичні інститути місцевого самоврядування – провінційні парламенти зі становими урядами, частково виборними, частково такими, що ґрунтувались на привілеях.

У XVIII – XIX ст. у Західній Європі та США відбувався процес створення сучасної демократії.

Демократія є складним історичним феноменом. Її сутність, природа і роль у житті суспільства в різні епохи виявлялися по-різному, що й отримало своє відбиття в *еволюції теоретичних уявлень про демократію*.

1. Перші теоретичні уяви про демократію виникли в античну епоху. В античній теорії про форми правління демократія – це правління народу, городян (мешканці міста-полісу). Більшість античних філософів визначали демократію як неправильну, і навіть найгіршу, форму правління. Платон оцінював її так через надлишок свободи. На його переконання, свобода, не обмежена ніякими законами, не могла бути благом для суспільства. Античними філософами було сформульовано дуже важливі проблеми демократії, що відбилися у теоретичній думці наступних епох: проблема влади і свободи, проблема політичної рівності, проблема ставлення

меншості й більшості до влади та ін. Найближче до сучасного вирішення цих проблем підійшов Арістотель. Він розробив альтернативні принципи демократичного правління: 1) заможні й бідні беруть участь у правлінні на рівних умовах; 2) публічні (суспільні) посади обіймаються на базі дуже низького майнового цензу; 3) до обіймання посад допускаються всі рівноправні (тобто вільні, не раби) громадяни; 4) суверенітет народу, якими б не були його політичні права.

Ідеї Арістотеля зробили великий вплив на подальші дослідження демократії.

2. Середньовічна політична думка шукала обґрунтування демократії як своєрідної демократичної легітимності верховного права монарха. Такий погляд на демократію було подано у працях Фоми Аквінського, Марселія Падуанського. Однак дискусійною залишалась проблема: кому належить законодавча влада – народу, який довіряє виконувати закони монарху або володарю; чи є виконавча влада лише функцію монарха чи його прерогативою; кому реально належить влада; чи є її передача тільки поступкою народу, і причому тимчасовою, чи вона остаточно й неподільно залишається в руках монарха.

В епоху Середньовіччя виникла ідея розділення двох фундаментальних видів влади: законодавчої і виконавчої. Вони розглядались у дусі демократичної традиції. Носієм законодавчої влади визнавався народ. Виконавча влада довіряється монарху. Ця влада похідна, вона делегується монарху у формі мандата, який відкликається.

3. У теоретичній думці Нового часу демократичний напрямок набув нового змісту. Було поставлено конкретне питання про політичну організацію демократії, республіканську форму функціонування держави. У цю епоху в Західній Європі вже було відомо два види республіки – аристократична й демократична. Видатні мислителі цього часу віддавали перевагу останній. Сен-Жюст, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є справжні

республіканські чесноти знаходили тільки у демократії.

По-іншому трактувалась ідея передачі влади народом державі. Вона оформилась в ідею суспільного договору, яку було покладено в основу теорії походження держави. Була удосконалена ідея суверенної законодавчої влади народу. Її трактували відповідно до ідеї договірної походження держави: законодавча влада делегувалась народом його представникам у парламенті. Прибічники цієї ідеї (Монтеск'є, Локк, Кант) залишали за народом право контролювати діяльність депутатів.

У рамках демократичної традиції розробляються ідеї справедливості, рівності, свободи. Багато хто з мислителів цієї епохи обґрунтовував ідею індивідуальної свободи як основний принцип демократії. Свобода індивідуальна стосовно держави, вона виявляється не в колективі й не як колективна воля. Це свобода індивідуального демократичного вибору.

У традиції лібералізму демократію трактували як сукупність громадянських, соціальних і політичних прав і свобод: участь у політичній владі; право зібрань, асоціацій; свобода сумління, думок, пересування тощо, враховуючи природні права людини на безпеку, працю, приватну власність тощо.

Важливою частиною теорії демократії була проблема гарантій демократії. Такими гарантіями, умовою й одночасно наслідком демократії були громадянське суспільство і правова держава.

Теоретично обумовлювались демократичні процедури, розроблялись основні складові демократичного виборчого процесу.

Більшість демократичних ідей, що виникли у Новий час, отримали своє практичне здійснення і конституційне закріплення. Першим значущим документом, в якому ці ідеї знайшли своє відбиття і стали правовими нормами, є Конституція США 1787 року, яка діє і нині.

4. У сучасній політичній науці існує значна кількість теорій, в яких демократія трактується неоднозначно. Їх різноманітність обумовлена складністю сучасної демократичної практики в різних країнах.

Традиційно-ліберальна теорія. Головна ідея – пріоритет особистості, індивіда над суспільством і державою. Особистість первинна. Вона є основою громадянського суспільства й держави і врешті-решт – джерелом влади. Інша головна мета теорії – представницький характер демократії. Конституційність і обмеження політичного панування – основні елементи розуміння представницької демократії. Воля народу виявляється не прямо, а через представників. Між народом і його представниками встановлюються відносини, ґрунтовані на повноваженнях і довірі. Головне тут – не стирання різниці між володарями і керованими, а створення реальної основи для прийняття рішень. Народні представники і ті, хто їх обирає, є однаково конституційними. Однак між ними існує чітка межа: з одного боку, відповідальність, компетентність представника народу, з іншого – співучасть і повноваження виборця. Традиційно-ліберальну теорію демократії як представницької форми народовладдя ґрунтовано більшою мірою на принципі відповідальності, ніж на принципі співучасті. Саме цей момент теорії піддається критиці з боку прибічників ідентитарної теорії, оскільки з їхньої точки зору народ після обрання своїх представників виявляється під пануванням останніх, тих, хто самостійно приймає будь-які рішення.

Ідентитарна теорія демократії. Головна ідея теорії – пріоритет волі народу над волею індивіда. Її основою є абсолютизація однієї з ознак демократії – суверенітету народу. Теорія продовжує традицію Ж.-Ж. Руссо, згідно з якою сутність демократії полягає у суверенітеті народу, який виявляється як колективна воля. Визнавши пріоритет волі народу, теорія відкидає автономність окремих суб'єктів і незалежність волі індивіда в демократичних відносинах. На практиці це призводить до

тиранії більшості, до диктатури тих політичних сил, які практично узурпують загальну волю й замінюють її своєю політичною волею.

Теорія плюралістичної демократії. Головна ідея – якомога повніше представництво інтересів різноманітних соціальних груп і думок політичних сил у системі політичної влади й управління. Плюралістична демократія, на думку її прибічників, адекватна соціальній структурі суспільства і є справжньою, оскільки виключає монополізацію політичних рішень окремими групами, встановлює відому рівновагу сил у демократичному процесі, сприяє виробленню політичного рішення, яке влаштовує якщо не всіх, то багатьох.

У плюралістичній демократії конкуруючі соціальні й політичні сили контролюють одна одну і обмежують владу.

Основне поняття теорії плюралістичної демократії «*поліархія*» (автор – американський політолог Р. Даль) означає систему політичного управління шляхом відкритого суперництва політичних груп за владу.

У політичній практиці багато положень теорії плюралістичної демократії не можуть реалізуватися повністю. Відомо, що політика будується на ієрархічно збудованій системі інтересів. Політична дієздатність носіїв суспільних інтересів визначається не їх кількісною силою, а здатністю до організації й готовністю вступати у конфлікти. Як правило, інтереси малих груп, які контролюють економіку й управління, є сильнішими в організації, ніж інтереси більшості крупних соціальних груп, які не мають такого контролю. При такому співвідношенні сил малі, але більш організовані політичні сили впливають на прийняття політичних рішень.

Елітарна теорія демократії. Головна ідея теорії – в реальній практиці, навіть в умовах досягнення панування демократичної більшості, політичні рішення приймаються переважно меншістю, демократичною елітою. Сутність демократії в інтерпретації прибічників елітарної теорії

полягає у відкритості формування еліт і контролі їх діяльності за здійснення влади й управління. Народ не може повною мірою реалізувати своє право на владу. У системі політичної влади його представляють пануючі еліти.

Елітарна теорія демократії формулює дуже вузьке уявлення про сутність демократії, яка зводиться лише до участі народу на виборах. Ідейним джерелом цієї теорії є плебісцитарна теорія демократії М. Вебера.

Теорія партиципаційної демократії. Під “партиципацією” в політичній науці розуміють усі види участі громадян у політичному житті з метою вплинути на прийняття рішень різними рівнями й інститутами політичної системи. Ця теорія прагне до безпосередньої форми демократії. Її автори зосереджують свою увагу на обґрунтуванні необхідності участі більшості народу не тільки у виборчих кампаніях, референдумах, але й у всіх других видах політичного процесу, включаючи формування правлячих груп і висування політичних лідерів.

Теорія партиципаційної демократії виникла як реакція на елітаризацію політичної влади у сучасних демократичних країнах.

У сучасній політичній науці триває пошук нових форм демократії, відповідно виникають нові теорії демократії: “вертикальна демократія” (Дж. Сарторі), “інформаційна демократія”(М. Рокар) та ін.

Розглянуті теорії виокремлюють різні сторони сучасної демократії, обґрунтовують пріоритетну роль тих або інших її складових елементів. Однак цілісне уявлення про сутність сучасної демократії в дії може скластися тільки на основі ознайомлення з демократичними принципами і демократичними процедурами.

Демократичні принципи (від лат. principium – основа, первоначало) – основні правила організації й функціонування політичної системи суспільства в режимі демократії.

Принципи демократії являють собою універсальні правила стосовно

будь-якого співтовариства людей, в якому демократія визнається як влада народу, обрана народом і для народу. Разом з демократичними процедурами вони висловлюють сутність демократії як загальнолюдські цінності. Реалізуючись у певному суспільстві, демократичні принципи отримують конкретну форму вираження. До них належать: народовладдя, політичний плюралізм, поділ влади, гарантія прав і свобод людини й громадянина, верховенство закону тощо.

Демократичні процедури (від лат. procedure – просуватися) – сучасна форма прямого волевиявлення народу, яка передбачає ряд послідовних дій. У демократичному суспільстві використовують різні процедури. Найважливішими з них є вибори й референдум. (Див.: підрозд. «Вибори», «Референдум»).

Народовладдя – демократичний принцип, який затверджує джерелом влади народ. Як суверен народ не залежить від будь-яких індивідуальних і групових суб'єктів політичних відносин. Верховенство влади народу і його незалежність – це суверенне право й свобода народу самостійно вирішувати питання свого життя.

Суть народовладдя полягає в тому, щоб народу належала установча і конституційна влада у державі.

Свою політичну волю народ висловлює прямо або через своїх представників. У сучасних демократичних країнах використовується як пряма, так і представницька демократія. Однак пріоритетною є представницька форма участі народу у владі. Сутність сучасної демократії полягає не в тому, щоб усі до одного займалися політикою, вважаючи її головною справою свого життя, а в тому, щоб люди надавали можливість займатися політикою своїм вільно обраним представникам, отримали натомість свободу займатися своїми прямими обов'язками.

Принцип представництва означає, що інтереси і волю народу видбивають і виявляють представницькі політичні інститути, яким народ

делегує свою владу шляхом виборів. Представники народу (депутати) під власну відповідальність від його імені здійснюють владу, формують її основні цілі й задачі, приймають конкретні політичні рішення.

Представницька форма демократії перетворює політику на професійне заняття, що покращує її якість. Як суб'єкт і джерело політичної влади народ зберігає за собою право контролювати діяльність своїх представників і періодично їх змінювати. Тому представницька демократія в сучасних країнах має такі ознаки, як публічний характер і гласність. Депутати, представляючи інтереси своїх виборців, зобов'язані бути публічними політиками, оскільки залежать від їхньої поведінки на виборах. Публічний характер і гласність представницької демократії досягаються різними засобами. У багатьох країнах практикується пряма трансляція засідань парламенту. Регулярно проводяться зустрічі депутатів з виборцями. Вирішальну роль у досягненні гласності представницької влади відіграють незалежні засоби масової інформації.

Народовладдя у формі прямої демократії – це така форма організації й управління суспільного життя, за якого народ безпосередньо бере участь у здійсненні владних функцій. Пряма демократія забезпечує найбільш повну участь народу в управлінні своїм суспільним життям, зводить до мінімуму відчуження народу від інститутів влади, зміцнює легітимність останніх, ставлячи перешкоди на шляху бюрократизації управління.

У сучасних умовах пряма демократія здійснюється у формі виборів, референдуму, загального обговорення важливих суспільних і державних питань. Однією з форм прямої демократії, яка широко використовується, є участь громадян у зборах, на яких приймаються важливі для всіх рішення.

З функціонуванням народовладдя пов'язані реалізація прав і свобод людини та громадянина й верховенство закону у системі суспільних відносин.

У політичній практиці народовладдя виявляється як влада більшості. У зв'язку з цим виникає питання про взаємовідносини політичної більшості й політичної меншості. Спосіб його вирішення визначає ступінь демократичності держави і суспільства. У політичній історії відомі приклади придушення меншості більшістю, що створювало основу для переходу суспільства від демократії до диктатури, обмеження або повної ліквідації прав і свобод людини й громадянина, верховенства суб'єктивної політичної волі та звуження ролі закону.

Демократична сутність народовладдя полягає в тому, щоб політична меншість мала гарантоване право на власну політичну позицію, право впливати на політику держави, вести боротьбу за владу. Демократизм народовладдя полягає у толерантному ставленні пануючої більшості до політичної меншості.

Політичний плюралізм (від лат. pluralis – численність) – демократичний принцип, що означає визнання у суспільно-політичному житті численних різноманітних взаємозалежних і разом з тим автономних соціальних і політичних груп, партій, організацій, ідей та настанов, які знаходяться в постійному зіставленні, змаганні, конкурентній боротьбі.

Плюралізм як принцип демократії є антиподом монополізму в будь-якій його формі. Сутнісні ознаки політичного плюралізму:

- різноманітність соціальних і політичних інтересів політичних суб'єктів, їх протиріччя – джерело плюралізму;
- різноманітність центрів влади (її децентралізація), численність, автономність, вільне змагання суб'єктів політики, системи «стримування й противаг», поділ влади;
- виключення монополії на політичну владу якої-небудь однієї партії, правлячої групи або одного лідера, впровадження багатопартійної або двопартійної системи;
- різноманітність каналів артикуляції інтересів, вільний доступ до них

для усіх: гласність, свобода інформації;

- свободна боротьба політичних сил, змагання еліт, можливість їхньої зміни;
- єдність плюралізму і громадянської інтеграції, альтернативність політичних поглядів і дій у рамках суспільних цінностей і законності.

Плюралізм формується в умовах різноманітності соціальних груп і прошарків, протиріч між ними.

Форми політичного плюралізму різні. Це багатопартійність; поділ влади по різних автономних центрах; наявність владного, а не формального самоврядування на місцях; функціонування незалежних засобів масової інформації. Кожна з цих форм організації політичного життя сучасного демократичного суспільства являє собою втілення в тому чи іншому сенсі принципу плюралізму.

Однією з форм політичного плюралізму є існування в демократичному суспільстві різних політичних ідеологій, для яких характерна вільна конкуренція між ними в боротьбі за вплив на свідомість людей. (Див.: підрозд. «Політична ідеологія»).

Поділ влади – демократичний принцип, який передбачає поділ політичної влади, перш за все державної, між численними суб'єктами.

Організаційний зміст принципу поділу влади полягає в тому, що кожна гілка влади має свій орган. Законодавча влада здійснюється парламентом, виконавча – урядом. Судова влада функціонує через систему судів. Кожна влада виконує функції, які затверджені конституцією. Демократична суть принципу поділу влади полягає в тому, що забезпечується виборність представницьких органів влади; кожна гілка влади самостійна в прийнятті політичного рішення; блокується тенденція до монополізації влади однією з гілок; гарантуються права і свободи громадян. Судова влада має повноваження відмінити рішення законодавчої й виконавчої влади, якщо вони порушують права і

свободу громадян.

Практична реалізація принципу поділу влади здійснюється по-різному. У більшості європейських країн використовується модель поділу влади, ідейним джерелом якої є теорія Дж. Локка. Згідно з цією теорією при поділу влади верховенство зберігається за законодавчою владою. Це досягається тим, що парламент – орган законодавчої влади – формує уряд й контролює його діяльність зі здійснення виконавчої влади. Ця модель поділу влади реалізується в парламентській формі правління. Вона використовується у більшості європейських країн.

Інша модель поділу влади, вперше реалізована у США, передбачає рівність галузей влади. Вона забезпечується тим, що громадяни країни окремо обирають законодавчу і виконавчу влади, які максимально незалежні одна від одної і жорстко контролюють одна одну. Ця модель реалізується у президентській або змішаній формі правління. Її ідеологом є Ш.-Л. Монтеск'є.

Принцип поділу влади застосовується також при організації діяльності й взаємозалежності центральної і місцевої влади. В умовах демократії органи влади різних рівней діють у рамках своїх конституційних повноважень. Не допускаються диктат і пряме втручання центральних органів влади в діяльність місцевої влади, яка має широкі права в управлінні й у вирішенні питань, які виникають в економічній, соціальній, духовній сферах регіону. Головною тенденцією в організації місцевої влади є створення місцевого самоврядування, що ще більше збільшує роль народу як суб'єкта влади. (Див.: підрозд. «Держава»).

Вибори – найважливіша демократична процедура, за допомогою якої народ реалізує своє право бути джерелом влади. Вибори – це спосіб реалізації громадянами їхніх політичних прав: 1) виборчого права; 2) формування представницьких органів влади; 3) легітимної політичної боротьби за владу; 4) вираження в органах влади їхніх інтересів; 5) зміни

політичних еліт; 6) контролю за інститутами влади; 7) інтеграції різноманітних думок і формування загальної політичної волі. Основними учасниками виборів є громадяни, які мають виборче право, а також політичні партії й громадські організації.

Вибори є знаковою характеристикою демократії, за якою можна зробити висновок про те, наскільки демократичним є суспільство. Демократичність виборів визначається такою умовою, як свобода виборів. Це означає свободу висування кандидатів; наявність альтернативних кандидатів; свободу агітації за кандидатів; змагання й конкурентність виборів; рівність можливостей кандидатів; свободу голосування; тайну голосування.

У демократичному суспільстві за допомогою виборів формуються різноманітні органи влади. Залежно від об'єкта виборів, їх масштабу, строку тощо, можна виокремити такі види виборів: президентські, парламентські, місцеві — регіональні (обласні), муніципальні (міські), вибори суддів та інших посадових осіб. Крім того, вибори бувають черговими, позачерговими, додатковими. Залежно від ступеня демократичності країн вибори бувають загальними й обмеженими (цензовими), рівними й нерівними, прямими й опосередкованими, з таємним й відкритим голосуванням.

Вибори являють собою процес, в основу якого покладено виборче право й виборчу систему.

Виборчий процес складається з ряду послідовно здійснюваних заходів: призначення виборів; створення виборчих органів, які відповідають за їх проведення; організація виборчих округів, районів, дільниць, реєстрація виборців; реєстрація кандидатів у депутати; агітаційно-пропагандистська виборча кампанія; голосування й проведення підсумків голосування.

Виборче право – право громадянина стати учасником державних

відносин, які виникають під час виборів представницьких органів влади. Це означає: 1) право бути зареєстрованим як виборець (активне виборче право) або кандидат у представницький орган влади (пасивне виборче право); 2) обов'язок держави забезпечити реалізацію цього права.

Основоположними демократичними принципами виборчого права є загальність і рівність.

Усі громадяни незалежно від статі, раси, національної, класової і професійної належності, мови, рівня прибутків, політичних і релігійних переконань мають право обирати й бути обраними в органи влади. Загальне виборче право обмежується виборчими цензами. У демократичному суспільстві вони зведені до мінімуму. У виборчому праві громадяни обмежені за віком й ознаками недієздатності. Віковий ценз дозволяє брати участь у виборах з певного віку, який установлюється законом. Ценз недієздатності обмежує участь у виборах психічно хворих людей. У ряді країн зберігається моральний ценз, який залишає виборче право за особами, які засуджені судом і знаходяться у місцях позбавлення волі. Для пасивного виборчого права існує ценз осілості. У деяких країнах існують майновий ценз (не допускає до виборів осіб, які не мають приватної власності); статевий ценз (не допускає до участі у виборах жінок).

Виборче право є рівним для всіх учасників виборів, якщо дотримуються такі правила: 1) однакова кількість голосів у кожного виборця; 2) рівність виборчих округів, яка полягає в тому, що у кожному виборчому окрузі мешкає однакова кількість виборців. Ці правила необхідні для того, щоб голоси виборців мали однакову вагу при обранні депутатів.

Виборча система – це сукупність правил, які забезпечують і регулюють легітимне формування державних представницьких органів політичної влади. У кожній країні виборча система формується на основі

законодавства, яке містить основні положення щодо цієї системи. У законодавстві відбито положення про порядок висування кандидатів, вимоги до кандидатів, процедура голосування і підрахунок голосів, способи переведення голосів виборців у мандати.

Виборчі системи пройшли тривалий еволюційний шлях. У результаті майже тристолітнього розвитку представницька демократія виробила дві основні форми участі громадян у формуванні органів державної влади і місцевого самоврядування: мажоритарну і пропорційну виборчі системи.

Мажоритарна виборча система містить такі правила: 1) за місце у представницькому органі від виборчого округу ведуть боротьбу особистості, а не політичні організації; 2) обраним вважається кандидат, який набрав передбачену законодавством більшість голосів. Більшість буває різною. Існують виборчі системи, які вимагають абсолютної більшості голосів (50 % +1 голос і більше). Така виборча система діє, наприклад, в Австралії. Вона використовується також під час президентських виборів у Франції. Мажоритарна система стосовно більшості означає, що перемагає на виборах той кандидат, який отримує голосів більше, ніж кожний з його конкурентів. Мажоритарну виборчу систему називають «системою першого, який прийшов до фінішу», про неї також кажуть: «переможець отримує все». Нині мажоритарна система відносної більшості використовується у чотирьох країнах — США, Великобританії, Канаді, Новій Зеландії.

Мажоритарна система має певні достоїнства і недоліки. Достоїнством вважається те, що між виборцями й кандидатами встановлюються неопосередковані зв'язки. Кандидати прагнуть добре знати положення справ у своїх виборчих округах, інтереси виборців. Відповідно й виборці прагнуть отримати точні уявлення про те, кому вони довіряють висловлювати свої інтереси в органах влади. Позитивною

якістю мажоритарної системи є також те, що у ній закладено можливості формування ефективно працюючого і стабільного уряду. Вона дозволяє крупним і добре організованим партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди.

Основні недоліки цієї системи:

- Значна частина виборців країни (іноді до 50 %) залишається не представленою в органах влади.
- Партія, яка отримала на виборах менше голосів, ніж її суперники, може бути представлена у парламенті більшістю депутатських місць.
- Дві партії, які отримали однакову або близьку до однакової кількість голосів, будуть мати в органах влади неоднакову кількість кандидатів. Наприклад, в Англії у 1983 році на парламентських виборах партія «Альянс» (до неї увійшли Ліберальна і Соціал-демократична партії) набрала 25 % голосів (7,8 млн), але отримала лише 23 місця у парламенті. У той же час Лейбористська партія, яка отримала тільки на 0,7 млн голосів більше, ніж «Альянс» (8,5 млн), завоювала 209 парламентських місць, тобто у дев'ять разів більше.

Таким чином, мажоритарна система сприяє формуванню більшості в органах влади і повинна буде змиритися з диспропорцією між набраними голосами й отриманими депутатськими мандатами.

Пропорційна виборча система має такі правила: 1) вибори проводяться у багатомандатних округах; 2) виборці голосують за партійні списки; 3) мандати розподіляються партіями пропорційно кількості поданих голосів; 4) має місце так званий «виборчий метр» — найменша кількість голосів, необхідна для проходження партії у представницький орган («відсотковий бар'єр»).

Існує два види пропорційної системи:

1. Пропорційна система на загальнодержавному рівні. У цьому

випадку виборці голосують за політичні партії у масштабах усієї країни. Виборчі округи не створюються. Такий вид пропорційної системи існує в Нідерландах.

2. Пропорційна система, що використовує багатомандатні округи. У цьому випадку мандати перерозподіляють на основі впливу політичних партій у виборчих округах. За цією системою проводяться вибори у більшості Європейських країн.

Пропорційну виборчу систему почали використовувати на межі ХІХ – ХХ ст. До цього часу у європейських країнах виникли й активно діяли численні політичні партії. Серед них були авторитетні, які користуються підтримкою великої кількості громадян, партії соціал-демократичного типу. Під їх впливом європейські парламенти вимушені були прийняти пропорційну систему виборів з тим, щоб, якщо не всі, то численні партії були б представлені у парламенті. Нині така система є найпоширенішою.

До достоїнств пропорційної системи належить те, що у сформованих на її основі органах влади представлено різні політичні (а отже, і соціальні) сили країни. Вона дозволяє бачити розстановку цих сил у суспільстві. З її допомогою встановлюється зв'язок між державою і громадським суспільством. Вона сприяє укріпленню політичного плюралізму й багатопартійності.

Недоліки пропорційної системи:

- Складність формування уряду. Як правило, уряд формується на основі парламентської коаліції з декількох партій. Такий уряд відрізняється нестабільністю, оскільки до нього входять представники партій, які мають різні цілі й завдання.
- Існує можливість того, що до урядових органів увійдуть представники партій, які не користуються підтримкою у населення усієї країни.

- Відсутній безпосередній зв'язок між депутатами і виборцями, оскільки останні голосують не за конкретних людей, а за партію.
- Існує залежність депутатів від партій. Таке положення парламентарів може негативно відбиватися на процесі обговорення й прийняття важливих документів.

Значним недоліком пропорційної системи є те, що виборці, які голосують за партії, відсторонені від процедури перерозподілу мандатів, отриманих партією. Це звужує демократизм виборів. Для усунення цього недоліку пропонується використовувати правило «відкритих списків». За цим правилом виборці, що віддають голос за партію, у бюлетені з прізвищами кандидатів від партії нумерують їх у порядку віддання їм своєї переваги.

На основі мажоритарної й пропорційної виборчих систем виникла змішана виборча система. Її зміст полягає в тому, що певна частина мандатів розподіляється відповідно до правил мажоритарної системи, друга частина мандатів — відповідно до правил пропорційної системи. Змішана виборча система використовується у Німеччині, Україні.

Референдум (від лат. referendum — те, що має бути оголошено) — особливий тип всенародного голосування, об'єктом якого є не той або інший кандидат, а будь-яке важливе державне питання, за яке необхідно виявити думку всього населення країни. Для позначення цієї процедури використовується ще поняття «плебісцит» (від лат. plebs — простий народ і scitum — рішення, постанова). Уперше референдум було проведено у Швейцарії у 1449 р.

Референдум є сучасною формою прямої демократії, що відрізняє його від виборів, які дають можливість народу брати участь у прийнятті законів опосередкованим шляхом, через обраних ними представників. Референдум є способом безпосереднього здійснення народом державної, а саме законодавчої, влади.

Референдуми бувають різних видів залежно від предмета голосування, способу проведення і сфери застосування. Основними видами є конституційний референдум (за його допомогою затверджуються або відхиляються конституція або поправки до неї) і законодавчий, об'єктом якого є проект акту діючого законодавства.

Передбачаються також загальнонаціональні (загальнодержавні) й місцеві референдуми.

Ініціатива проведення референдуму може виходити від народу, парламенту, голови держави. Право бути ініціатором референдуму закріплюється конституцією і законом про референдум, в якому передбачаються правила його проведення.

Результати референдуму згідно з принципами демократії повинні мати юридичну силу і обов'язково враховуватися при прийнятті політичного рішення. Однак трапляється так, що воля народу, яка висловлена на референдумі, ігнорується правлячою політичною елітою.

У наш час референдум передбачено конституціями більш ніж 20 державами, а ще у 13 державах він проводиться, не будучи закріпленим в основному законі країни.

Авторитарний режим (від лат. *autoritas* – влада) – державно-політичний устрій суспільства, в якому політична влада здійснюється конкретною особою за мінімальною участю народу. Такою особою може бути монарх. У цьому випадку авторитарний режим називають абсолютною монархією. Також такою особою може бути невелика правляча політична еліта або ж лідер сильної політичної партії.

Влада, підпорядкування і порядок при авторитарному режимі цінуються більше, ніж свобода і участь народу у політичному житті. Рядові громадяни вимушені коритися законам без особистої участі в їх обговоренні.

Історичний досвід демонструє, що авторитарний режим виникає, як

правило, у країнах, де відбувається зміна суспільного устрою, який супроводжується різкою поляризацією політичних сил, у країнах, де спостерігаються тривалі економічна і політична кризи. Оскільки такі ситуації в розвитку світового суспільства виникають достатньо часто, то вочевидь, що авторитаризм є поширеним політичним режимом.

Умови, які породжують авторитарний режим, визначають його основну мету – навести в країні порядок, забезпечити нормальні умови життя суспільства. Цій меті відповідають засоби її досягнення: концентрація влади у єдиному політичному центрі.

Основні ознаки авторитаризму:

- державна влада діє на основі закону і правових норм; маються певні можливості для вираження й представлення соціальних інтересів;
- політичні права і свободи громадян значною мірою обмежені; закони переважно захищають інтереси держави, а не людини;
- політична влада сконцентрована у руках однієї людини або одного державного органу; у разі концентрації влади в руках харизматичного лідера можуть виявлятися риси вождя, сформуватися культ особистості;
- відсутній чіткий поділ влади; значна концентрація виконавчої і дуже часто законодавчої влади в руках голови держави за обмеженої ролі парламенту при контролі за державною політикою; вплив виконавчої влади на судову;
- формування органів влади і правлячої еліти здійснюється не шляхом конкурентної боротьби кандидатів на виборах, а кооптацією, волевым уведенням їх до керівних структур;
- відсутня можливість ненасильницької зміни влади;
- допускається політичний плюралізм, але існуючі в країні опозиційні партії знаходяться під жорстким державним контролем і не мають можливості вільно діяти;

- у суспільстві домінує державна ідеологія, але допускаються й інші ідейні течії, які більш-менш лояльно ставляться до правлячої еліти;
- визнається відносна автономія від держави економічної, соціальної, сімейно-побутової й культурної сфер життєдіяльності суспільства; не дуже розвинені, але відносно самостійно діють інститути й організації громадянського суспільства, у тому числі волонтерські спілки й інші організації за інтересами;
- існує цензура за видавничою діяльністю і засобами масової інформації, однак при збереженні лояльності до правлячого режиму дозволено критикувати деякі недоліки державної політики і політичних дій;
- опора на силу, достатню, щоб у разі необхідності примусити населення коритися, однак авторитаризм не вдається до масових репресій;
- поліція й армія орієнтовані на виконання функцій охорони правопорядку, однак вони знаходяться на сторожі правлячого режиму і можуть бути використані як каральні органи для придушення суспільних сил, які виступають проти влади.

Авторитаризм має багатовікову історію, яка містить стародавні моделі тиранії, деспотизму, олігархії, абсолютних монархій епох Середньовіччя й Нового часу, фашистської диктатури ХХ ст. та ін. У сучасному світі авторитарні режими найбільш поширені у країнах Азії, Африки, Близького й Середнього Сходу, Латинської Америки. У деяких країнах СНД, які виникли на пострадянському просторі, також склалися авторитарні режими: у Білорусі, Таджикистані, Киргизії, Узбекистані, Азербайджані. Спостерігаються деякі ознаки авторитаризму у політичному житті Росії.

Виникнення і, як демонструє історія, стійке відтворення авторитарного режиму обумовлено об'єктивними факторами: соціально-

економічними і соціально-культурними.

До соціально-економічних факторів належать: економічна нерозвиненість, незрілість громадянського суспільства, збереження традиційного типу соціальних відносин і значна конфліктність суспільства.

Соціально-культурні фактори: великий вплив релігії на суспільство і особливості політичної культури у країнах не західної цивілізації. Для неї характерні такі ознаки, як вірнопідданське ставлення членів суспільства до політичної влади і лідера, який уособлює державу, відсутність самостійної політичної думки і бажання самостійної політичної дії.

Основні ознаки авторитарного режиму виявляються у конкретних формах, обумовлених специфікою умов у країні. У зв'язку з цим політична наука здійснює класифікацію авторитарних режимів. Наведемо класифікацію авторитарних режимів, яку запропонував відомий польський політолог Е. Вятр.

Воєнне правління. Владу захоплюють військові. Політична діяльність або взагалі забороняється, або різко скорочується. Так, з приходом до влади у Чилі військової хунти на чолі з генералом Піночетом усі партії були заборонені.

Теократичний авторитарний режим. Цей тип режиму означає зосередженість політичної влади в руках фанатичного релігійного клану. Такий режим установився в Ірані після революції 1979 року.

Персоніфікований режим – режим, коли влада належить політичному лідеру без сильних інститутів влади (крім поліції). Такий режим затвердився у Туркменістані після розпаду СРСР, коли президент Ніязов сконцентрував у своїх руках усю політичну владу.

Монархічний авторитарний режим. Існує в Іорданії, Марокко, Саудівській Аравії і деяких інших державах Азії.

Неоавторитарні режими – режими, які допускають масові партії,

опозицію, вибори представницьких органів влади. Однак за опозицією здійснюється контроль, а результат виборів фальсифікують в інтересах правлячої еліти.

Така класифікація не є єдиною. У сучасній політологічній літературі є й інші варіанти виділення типів авторитарних режимів. Наприклад, існують такі авторитарні режими, як бюрократичний, олігархічний, популістський. Деякі політологи виділяють перехідні (гібридні) режими, які поєднують риси авторитаризму й демократії. До них належать диктократія і демократура.

Диктократія виникає у випадку проведення лібералізації без демократизації. Це означає, що правляча еліта погоджується на деякі індивідуальні та громадянські права без підзвітності суспільству. Такий режим віддає перевагу політичній меншості, яка контролює значну частину ресурсів, на противагу політичній більшості.

Демократура передбачає демократизацію без лібералізації. Це означає, що вибори (за умови, що вони взагалі проводяться), багатопартійність і політична конкуренція допускаються, якщо вони не загрожують владі правлячої еліти. Фактично політична участь більшості розглядається як пряма демонстрація підтримки правлячої еліти.

Тоталітарний режим (від лат. *totalis* – увесь, цілий, повний) – це політичний режим, при якому держава прагне до цілісного, всеохоплюючого контролю над життям усього суспільства і кожної людини окремо.

Идейні джерела тоталітаризму сягають своїм корінням у давнину. Спочатку його розуміли як принцип побудови цілісного, єдино діючого суспільства. У VII – IV ст. до н.е. теоретики раціоналізації китайської політико-правової думки (легісти) Цзи Чань, Шан Ян, Хань Фей та ін., відкидаючи конфуціанство, обґрунтовували доктрину сильної, централізованої держави, яка регулює всі сфери суспільного і приватного

життя. При цьому державний контроль вони розглядали як постійну боротьбу правителя з підданими.

Концепцію тоталітарного режиму запропонував давньогрецький філософ Платон. У діалогах “Політія”, “Закони” він описує основні риси ідеальної держави: безумовне підпорядкування всіх громадян і кожного індивіда окремо державі; державна власність на землю, житлові будинки і культурні споруди, якими користуються співгромадяни на правах володіння, а не приватної власності; панування колективістських починань та одностайності поглядів; державне регулювання виховання дітей; єдина для всіх громадян релігія; політична та правова рівність жінок і чоловіків, виключаючи обіймання посад у вищих органах влади. У платонівській державі передбачалось очищення суспільства від небажаних осіб за допомогою страти або вигнання з країни.

Поняття тоталітарного режиму присутнє у творчості ряду німецьких мислителів XIX ст.: Ф. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше, О. Шпенглера та ін.

Як політичне явище тоталітаризм склався у першій половині XX ст. Термін “тоталітаризм” було уведено у політичний лексикон у 1925 р. лідером італійських фашистів Б. Муссоліні для характеристики створеного ним режиму. Він спирався на філософські праці одного з теоретиків італійського фашизму Д. Джентиле, який виступав апологетом тоталітарної держави як “утілення морального духу” і закликав до тоталітарного підпорядкування особі й державі. Наприкінці 20-х років XX століття англійська газета “Таймс” також висловлювалась про тоталітаризм як негативне політичне явище, яке характеризує не тільки фашизм саме італійського типу, але й політичний режим у Радянському Союзі.

Західна концепція тоталітаризму склалась на основі аналізу й узагальнення режиму фашистської Італії, нацистської Німеччини, франкістської Іспанії й у СРСР у роки сталінізму. Після Другої світової

війни предметом дослідження стали політичні режими у Китаї, країнах Центральної і Південно-Східної Європи.

Глибокому аналізу тоталітаризму присвячено праці Ф. Л. Хайєка “Шлях до рабства” (1944 р.), Ганни Арендт “Витоки тоталітаризму” (1951р.), сучасна праця К. Фридріха і З. Бжезинського “Тоталітарна диктатура і автократія” (1956 р.).

У кожній з країн, де виникав і розвивався тоталітарний режим, він мав свої особливості, обумовлені національною специфікою. Але як усяке явище, тоталітарний режим має сутнісні ознаки.

До них належать такі:

- тотальне панування держави; усі сфери суспільного життя підпорядковані та контролюються державою; підприємства, навчальні заклади, засоби масової інформації тощо позбавлені будь-якої незалежності;
- монополія на владу єдиної політичної партії на чолі з харизматичним лідером, у руках якого знаходяться всі важелі внутрішньої і зовнішньої політики держави; відсторонення населення і рядових членів партії від реальної участі у формуванні й діяльності державних органів;
- зрощування партійного і державного апарату і виникнення на цій основі замкнутої партійно-державної номенклатури; перетворення партії на державну організацію;
- відсутність принципу поділу влади; законодавча і виконавча влада зосереджена в одних структурах; фактично відсутня незалежність судової влади;
- панування в суспільстві єдиної ідеології, яка є ідеологією правлячої партії; ідеологічний контроль за світоглядом і настроєм членів суспільства;
- централізоване управління економікою і контроль за

господарською діяльністю;

- різке обмеження свобод і прав людини;
- використання каральних органів: поліції, спецслужб і навіть армії як інструменту масових репресій; терор правлячої партії держави проти всякої опозиції.

Перелічені ознаки вказують на схожість тоталітарного і авторитарного режимів. Дійсно, ці режими мають одну природу. Вони являють собою диктатуру. Деякі вчені стверджують, що тоталітарний режим є дуже жорсткою формою авторитаризму, за якої виявляються всі його ознаки. І хоч між цими типами режимів є зв'язок, слід зазначити особливі риси тоталітаризму – необмежена влада політичної партії і монополія партійної ідеології. У результаті появи цих факторів у політичному житті суспільства стають можливими тотальне управління, тотальний контроль і цензура за усіма сферами суспільного життя. Існування суспільства і життя індивіда “просвічується” партійно-державним механізмом з усіх боків. Інститути й організації громадянського суспільства частково руйнуються або повністю знищуються. Панує принцип “все, що не дозволено – заборонено”. У той же час тоталітаризм потребує масової політичної активності населення. Але ця активність – особлива. Вона свідомо насаджується й формується пануючою політичною партією, яка використовує створений нею ідеологічний апарат. За його допомогою у суспільстві формується підданська політична культура, основна функція якої полягає в тому, щоб абсолютно всі члени суспільства виявляли відданість, безсуперечну підтримку держави і партії.

Тоталітаризм реалізувався у ХХ ст. Його головною передумовою стала індустріальна стадія розвитку суспільства. На її основі виникло явище, яке можна розглядати як умови появи специфічної нової форми диктатури.

Соціально-економічні умови: періодичні економічні й соціальні кризи; руйнування традиційних і виникнення нових соціальних зв'язків, менш стійких і більш рухомих; поява масових соціальних і політичних рухів та організацій, які, руйнуючи старі політичні інститути, створюють “поле” для формування необмеженої влади.

Психологічні умови: емоційне напруження і незадоволеність людини; страх перед соціальними потрясіннями; прагнення отримати соціальний спокій; пошук соціальної сили, яка здатна забезпечити соціальний порядок і соціальні гарантії; пошук нових ідеологічних цінностей і колективістських форм організації.

Технічні умови: поява потужних технічних засобів, які можуть бути використані з метою управління суспільством, контролю за суспільним життям, насадження владою необхідної для неї ідеології і культурних цінностей.

Соціальною базою тоталітаризму стають маргінальні групи – проміжні верстви, які не мають стійкого положення у соціальній структурі, стабільного середовища проживання, які втратили культурну та соціально-економічну ідентифікацію.

Важливою передумовою тоталітаризму є виникнення політичної партії нового типу – ідеологізованої масової організації з жорсткою структурою і дисципліною, яка потребує повного підпорядкування її вождю.

Історичний досвід показує, що ці загальні умови виникнення тоталітаризму «спрацьовують» лише у надзвичайній ситуації. Наприклад, тяжке економічне і соціальне положення, яке склалось у більшості країн Європи після Першої світової війни, революцій, які відбулися у цих країнах, створили екстремальну ситуацію, яка підготувала перехід до тоталітарного політичного режиму. Причому відбулось це у країнах, де відсутні або були дуже слабкі демократичні традиції: Росія (пізніше СРСР), Німеччина, Італія, Іспанія та ін. Глибока соціально-економічна

криза мала місце в США, Франції, Англії. Однак перехід до тоталітаризму в цих країнах не відбувся з тієї причини, що кризисна ситуація контролювалась сильними демократичними партіями.

Поряд зі спільними рисами тоталітарні політичні режими мають і свої особливості, що дозволяє виокремити декілька їх різновидів. На питання щодо їх кількості у політичній літературі існують різні позиції. Перевага віддається тій, згідно з якою тоталітарний режим має два різновиди: «лівий» і «правий» тоталітаризм.

«Лівий» тоталітаризм виник у комуністичних країнах: СРСР, країнах Східної Європи (Польща, НДР, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Болгарія, Югославія, Албанія), Азії (Китай, Північна Корея, Північний В'єтнам), на Кубі.

«Правий» тоталітаризм сформувався у фашистській Італії і Німеччині між Першою та Другою світовими війнами.

«Лівий» тоталітаризм базувався на марксистсько-ленінській ідеології, згідно з якою було обґрунтовано: 1) можливість побудови комуністичного суспільства; 2) необхідність ліквідації приватної власності як умови досягнення комуністичної рівності; 3) створення планової, регульованої економіки, яка здатна стати основою соціальних гарантій для всіх членів комуністичного суспільства; 4) політичну роль пролетаріату, який повинен здійснити політичну місію революційного перетворення суспільства на комуністичне. Марксистсько-ленінська ідеологія містила і гуманістичну ідею, яка, однак, ґрунтувалась на принципі класової боротьби, на заклику до знищення класу приватних власників. У політичній практиці це призвело до кровавої громадянської війни, до застосування потужного апарату примушення, навіть до терору.

Соціальною основою «лівого» тоталітаризму ставали пролетарські маси міст і села.

«Правий» тоталітаризм найбільш яскраво виявився в ідеології і

практиці німецького націонал-соціалізму. Його ідейними витокami стали расистські ідеї Х. Чемберлена про германців як про «вищу» арійську расу і ствердження Ж. Гобіно про її занепад, що було пов'язано із кровозмішенням.

Головні положення націонал-соціалістичної ідеології: 1) перевага німецької раси і її світове панування; 2) створення німецького тисячолітнього рейху; 3) боротьба за чистоту німецької раси; 4) знищення людей не арійської раси, перш за все євреїв; 5) антикомунізм.

Італьянський фашистський тоталітарний режим ґрунтувався на ідеології, яка не містила, як націонал-соціалізм, яскраво виявленої агресивної і людиноненависницької ідеї. Італьянський фашизм сповідував ідею державності не стільки для радикального будівництва нового суспільства, скільки для встановлення порядку, відродження італьянської нації, минулої величі Римської імперії, очищення «народної душі», забезпечення колективістської ідентичності на культурній і етнічній основах. В Італії фашизм був обмежений впливовими в країні колами: королем, аристократією, офіцерським корпусом, церквою. У 1943 р. ці кола самі змогли відсторонити Муссоліні від влади.

Соціальною базою «правого» тоталітаризму стали екстремістські настроєні люмпенізовані та середні верстви суспільства, які стали соціальними жертвами Першої світової війни і соціально-економічної кризи, яка настала після неї.

Тоталітарний режим є нестійким, оскільки він не має легітимного механізму спадковості й передачі влади.

7. СВІТОВА ПОЛІТИКА І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Глобальні проблеми сучасності (від фр. global – глобальний, всесвітній; лат. globus – куля) – головні, ключові проблеми, від вирішення

яких залежить саме існування, збереження і розвиток цивілізації.

Характерною рисою сучасної цивілізації є збільшення кількості глобальних загроз і проблем. Мова йде про загрозу термоядерної війни, збільшення озброєння, нерозумне витрачання природних ресурсів, хвороби, голод, зубожіння.

Важливе місце у концепції глобальних проблем належить питанню об'єктивної «ієрархії», тобто пріоритетності одних перед іншими та їх підпорядкування. Ієрархія глобальних проблем не зводиться до їх формальної наукової класифікації. Вона потребує певної послідовності як у теоретичному аналізі, так і в практичному вирішенні.

Якими б серйозними небезпеками для людства не супроводжувались усі інші глобальні проблеми, все одно їх не можна порівняти з катастрофічними демографічними, екологічними й іншими наслідками світової війни, яка потенційно загрожує існуванню цивілізації та життю на нашій планеті. Тому міжнародне співтовариство докладає значних зусиль для підтримки миру у світі та недопущення розв'язання війн, свідченням чого є прийняття низки міжнародно-правових документів, спрямованих на обмеження кількості зброї у світі та посилення контролю над нею. Наприклад, 17 листопада 1990 року 34 країни прийняли Віденський документ, який передбачає постійний обмін інформацією про кількість і місцезнаходження збройних сил, закупівлю нової військової техніки, створення дієвого механізму консультацій і співпраці щодо незвичайної військової діяльності. Важливо згадати Договір про звичайні збройні сили, підписаний 19 листопада 1990 року в Парижі. Цей правовий документ передбачав роззброєння держав Заходу і Сходу, що значною мірою прискорило процеси зменшення напруження у «холодній війні», оскільки значна кількість зброї мала бути знищена. Цей договір установлював існування чітких квот на володіння різними видами зброї, які нерідко

досягали до 50 % від існуючої кількості. Розпад Радянського Союзу вніс значні корективи у виконання умов договору, проте великий обсяг робіт, спрямований на зменшення військового протистояння у світі, було виконано.

Тому без'ядерний, ненасильницький мир – не лише вища соціальна цінність, але й необхідна попередня умова для вирішення усіх інших глобальних проблем. Звичайно, ситуація у світі в 90-ті роки змінилась, і в суспільстві зростає розуміння, що нині впливові держави навряд чи удадуться до застосування зброї, тим більше ядерної, для вирішення певних питань.

Проблеми захисту та «холодної війни», жахи атомної війни вже менше хвилюють світ, на зміну їм прийшло усвідомлення небезпеки руйнування середовища проживання, інших форм кризи цивілізації. Людство не знайшло ще надійних засобів попередження глобальних катастроф військового, економічного, екологічного характеру.

Загроза кризи цивілізації, спричинена глобальними проблемами, – не лише в системі міжнародних відносин у всіх її проявах, але й у регіональних військових конфліктах, у хронічній знедоленості двох третин людства.

Одна з глобальних проблем сучасності є забезпеченість продуктами харчування. Продовольча безпека вимірюється кількістю днів, протягом яких споживання можна забезпечити за рахунок існуючих запасів. Уважається, що приблизно 17 % від світового споживання продуктів харчування є мінімально прийнятним рівнем запасів. Наприклад, у 1995 році запаси зернових знизились до 14 % від світового споживання, що спричинило значне зростання цін на них.

Пов'язаною зі світовою продовольчою безпекою є проблема голоду та недоїдання. У 70 – 90 рр. ХХ ст. відбулись певні позитивні зміни, оскільки відсоток людей, які не отримують мінімальної кількості калорій на день,

знизився з 36 до 20 %, а в кількісному підрахунку – з 918 до 840 млн людей. Проте ця проблема, на жаль, далека від вирішення.

Демографічна революція (вибух), що відбулась у другій половині ХХ ст., означала подвоєння кількості населення з 2,5 млрд до 5,7 млрд. У розвинених країнах коефіцієнт смертності скоротився вдвічі у другій половині ХХ ст. Збільшення кількості населення та підвищення стандартів життя об'єктивно загострює глобальні проблеми сучасності.

Глобальна проблема полягає і в «завойовницькому» ставленні до природи. Досить песимістичними є прогнози вчених щодо можливості необоротних змін у кліматі Землі, спричинених діяльністю людини. Захист водних басейнів і світового океану є загальнопланетарним завданням.

Зрештою, глобальна загроза є і у відтворенні людини. Яким чином урбанізація, технізація й інші аспекти сучасної цивілізації відібраються на людині, її біології та генетиці, психофізіологічних якостях – це питання фундаментальної важливості, що набувають глобального характеру.

Проблема людини надзвичайно загострилась у процесі розгортання науково-технічної революції, зі зростанням кількості фізичних і психологічних факторів, які в кінцевому підсумку руйнівним чином впливають на людину та загрожують її майбутньому. У будь-якому випадку вони пов'язані із забрудненням середовища проживання, збільшенням нервово-психологічних навантажень під час праці та спілкування між людьми.

Цілком окресленою тенденцією розвитку сучасної цивілізації є зміцнення світових зв'язків і взаємозалежностей. Для того щоб глобальні проблеми виявили свою суть, необхідним є вступ людства у новий стан – систему загальної взаємозалежності. У свою чергу, в основі подальшого посилення та поглиблення світової взаємозалежності та взаємозв'язків є процеси інтернаціоналізації. Тому не випадковою є поява в законах суспільного розвитку закону глобалізації й інтернаціоналізації.

Міжнародні відносини – вид суспільних відносин у сферах міжнаціонального та міждержавного спілкування. Міжнародні відносини характеризуються також сукупністю зв'язків і взаємозв'язків між народами, державами та системою держав. Головними суб'єктами міжнародних відносин є держави, міжнародні організації та міжнародні рухи. У межах марксистського розуміння природи суспільства держави поділяють на капіталістичні, соціалістичні й ті, що розвиваються. З розпадом Радянського Союзу такий підхід все рідше можна віднайти у літературі. У сучасних міжнародних відносинах провідна роль належить країнам Великої сімки – США, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Японія.

Різні точки зору на поняття міжнародних відносин можна звести, по суті, до двох способів дослідження цих відносин. У першому випадку міжнародні відносини розглядаються як особливий вид суспільних відносин, а в іншому – як взаємодія їх учасників.

У розумінні природи, особливостей і специфіки міжнародних відносин особливе місце займає проблема взаємодії та взаємовпливу міжнародної і внутрішньої політики. Чимало дослідників міжнародних відносин уважають питання єдності внутрішньої і зовнішньої політики головним питанням міжнародного політичного життя.

Існує декілька тлумачень проблеми взаємодії міжнародної і внутрішньої політики. По-перше, перевага віддається у цій взаємодії міжнародним відносинам. Її прихильники вважають, що внутрішня політика держави визначається розвитком зовнішніх факторів (географічний детермінізм, геополітичні концепції). По-друге, перевага віддається розгляду міжнародних відносин як безпосереднього продовження внутрішньої політики, яка, в першу чергу, обумовлена певним способом виробництва, домінуючим економічним базисом. По-третє, внутрішня і зовнішня політика, міжнародні відносини взаємно врівноважують один

одного, вони рівноправні. Прихильники такого тлумачення виходять з того, що в основі внутрішніх і міжнародних відносин лежать єдині закони суспільного розвитку: взаємодія, взаємовплив внутрішніх і зовнішніх факторів, які залежать у кожному конкретному випадку від історичних умов і ситуацій.

Кожен з перелічених підходів виокремлює важливий бік проблеми взаємовпливу та взаємодії міжнародних і внутрішніх відносин. Але нехтування іншими аспектами призводить до небезпеки спрощення в аналізі міжнародних відносин. Суспільний розвиток характеризується взаємопроникненням, взаємозв'язками зовнішньої і внутрішньої політики, зберігаючи при цьому відомі відмінності між ними.

У теорії міжнародних відносин велика увага приділяється проблемі багатофакторної взаємодії учасників міжнародних відносин. Виокремлюють такі види впливу учасників або суб'єктів міжнародних відносин на світовий політичний процес: індивідуальний і колективний, добровільний і примусовий, традиційний і новаторський, «гармонічний» і конфліктний.

До важливих видів зв'язків, у які вступають учасники міжнародних відносин, належать: дипломатичні (здійснюються у межах офіційних урядових структур); економічні (є матеріальною основою всієї системи міжнародних відносин); соціальні (утворюються в результаті міжнародних контактів неурядових структур – політичних партій, профспілкових, наукових, екологічних та інших суспільних організацій і рухів); військові; культурні та ін.

Головним учасником системи міжнародних відносин є суверенна держава. Крім неї, як традиційного суб'єкта, у коло активних учасників міжнародних відносин входять міжнародні організації, які поділяють на урядові та неурядові. Прикладом найбільш впливового учасника першого виду в системі міжнародних відносин є Організація Об'єднаних Націй

(ООН). З часу заснування ООН відіграла та продовжує відігравати визначальну роль у процесах налагодження міжнародного діалогу в різних сферах життя: охорона навколишнього середовища, нагляд за дотриманням прав людини, взаємодія у процесах роззброєння, контроль за дотриманням міжнародних зобов'язань, забезпечення продовольством і питною водою, збереження світової культурної спадщини та ін. У ХХІ ст. робота ООН спрямована на пошук адекватних відповідей на питання та проблеми, пов'язані з процесом глобалізації. ООН виконує миротворчу діяльність упродовж усього періоду свого існування, що пов'язано з високим авторитетом цієї організації у світі. У 1982 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Мунільську Декларацію про мирне врегулювання міжнародних конфліктів. В умовах збройних конфліктів на перший план виходить проблема людини, забезпечення її мінімально необхідними речами та продуктами харчування для підтримки життя. Тому ООН забезпечує гуманітарну допомогу жителям, які перебувають у зоні конфлікту. Значна увага цієї організації спрямована на вирішення економічних і соціальних проблем людства. Сумна статистика свідчить, що ресурси розподілені нерівномірно у світі: близько 1,3 млрд людей живуть в умовах крайньої бідності, 1,5 млрд людей позбавлені можливості користуватись базовими медичними послугами, в той час як на розвинені країни припадає 4/5 світового доходу, а проживає там 1/5 населення планети. У 1992 році в Ріо-де-Жанейро відбулась Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку, у якій брали участь понад 100 країн і на якій було обговорено питання стратегії розв'язання економічних і соціальних проблем людства, а також подолання бідності. У межах ООН працює дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ). ЮНІСЕФ надає гранти на здійснення проєктів, пов'язаних з дітьми, а її експерти активно працюють з ВООЗ, ФАО, ЮНЕСКО. До міжнародних неурядових організацій також належать політичні та громадські організації типу Соцінтерн – міжнародне

об'єднання соціал-демократичних партій, Грінпіс – міжнародна організація екологів.

Тенденції, які спостерігаються в системі міжнародних відносин, свідчать про розширення кола учасників, зростання різноманітності їх взаємодій, формування нового механізму підтримки стабільного розвитку відносин на світовій арені.

У практиці сучасних міжнародних відносин виявились певні закономірності, які мають різні вектори. З одного боку, можна спостерігати максимальну реалізацію державності та суверенітету учасників міжнародних відносин, коли національні спільноти заявляють про себе як про рівноправних суб'єктів на світовій арені. З іншого боку, діють тенденції посилення інтеграції усе більшої кількості учасників міжнародних відносин, зміцнення інституційних форм широкого гуманітарного, економічного та політичного співробітництва.

Міжнародне право – особлива багатогалузева система права, яка постійно розвивається. З одного боку, міжнародне право характеризується переліком рис, які властиві також національно-правовим системам (державно-вольовий характер його походження; система юридичних норм; в окремих випадках дотримання цих норм або їх порушення тягне за собою примус з боку держави). З іншого боку, міжнародне право характеризується специфічними, властивими лише йому рисами: держави мають суверенітет і різні соціально-політичні системи; відсутність будь-якого законодавчого органу, наділеного компетенцією приймати норми права, які є обов'язковими для суб'єктів міжнародного права; відсутність системи виконавчих і судових органів; різний характер суб'єктів міжнародного права. Отже, міжнародне право відрізняється від внутрішньодержавного права за суб'єктами, предметом регулювання, способом утворення норм і способом здійснення державного примусу.

Порівняно з усіма попередніми історичними типами сучасне міжнародне право не є правом сильного, його норми створюються в процесі погодження інтересів держав. З міжнародного права виключено такі принципи й інститути, як право держави на війну, право переможця, анексія, контрибуція, розподіл держав і народів на «цивілізовані» і «нецивілізовані». З-поміж якісно нових принципів та інститутів сучасного міжнародного права необхідно зазначити принципи мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, співробітництво держав, незастосування сили та погрози сили в міжнародних відносинах, рівноправність і самовизначення націй і народів, роззброєння, повага до прав людини та її основних свобод, відповідальність держав за агресію й інші міжнародні злочини (геноцид, расова дискримінація, апартеїд), міжнародна кримінальна відповідальність індивідів за злочини проти людства.

Сучасне міжнародне право розвинуло та наповнило демократичним змістом давні принципи міжнародних відносин – суверенної рівності держав, непорушності державних кордонів, територіальної цілісності держав, невтручання у внутрішні справи, сумлінне виконання міжнародних зобов'язань, надання привілеїв та імунітетів дипломатичним працівникам.

Сучасне міжнародне право – це система правових норм, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права з приводу проблем розвитку людської цивілізації.

Зазначимо, що норми міжнародного права створюються шляхом погодження інтересів учасників міжнародних відносин і забезпечуються в окремих випадках примусом з боку держав індивідуально або колективно, а також міжнародними організаціями відповідно до їх статутів.

Міжнародно-правові норми характеризуються юридичною обов'язковістю, містять санкції, що передбачають в окремих випадках погоджені заходи примусу різного характеру. Норми міжнародного права

класифікують на диспозитивні й імперативні. Диспозитивні норми можна змінювати або не застосовувати за погодженням держав з конкретних питань. Імперативні норми не можуть змінюватись за погодженням держав, а їх порушення робить договір, угоду або інший міжнародно-правовий документ недійсним.

Суб'єкти міжнародного права – незалежні один від одного, не підпорядковані будь-якій політичній владі учасники міжнародно-правових відносин, які мають юридичну здатність самостійно здійснювати права й обов'язки в міжнародних відносинах.

До суб'єктів міжнародного права належать: держави; нації і народи, які реалізують своє право на самовизначення; міжнародні міжурядові організації; специфічні державоподібні утворення (наприклад, Ватикан).

Міжнародні організації – як суб'єкти міжнародних відносин мають більш складні структури, ніж міждержавні. Бувають міжурядовими та неурядовими, а також змішаного типу, до яких входять урядові структури, громадські організації і навіть індивідуальні члени. Як суб'єкти міжнародних відносин міжнародні організації можуть вступати у міждержавні відносини від свого власного імені і в той самий час від імені усіх держав, які входять до них. Кількість міжнародних організацій постійно зростає.

Діяльність міжнародних організацій має багатобічний характер. У сучасних умовах до сфери їх діяльності можна віднести проблеми війни та миру, захисту навколишнього середовища, проблеми демографії, пов'язані зі значною кількістю жителів Землі та недостатньою кількістю ресурсів, проблеми подолання дистанції у розвитку між економічно успішними та відсталими країнами.

Міжнародні організації мають постійні органи управління з певною компетенцією та функціями. Вони, як правило, створюються на основі багатостороннього договору або спеціальних домовленостей, на основі

яких визначено цілі, повноваження, функції, структура й обов'язки членів організації. Крім того, діяльність таких організацій має конституційний характер, що означає прийняття їх учасниками на себе обов'язків, закріплених у нормах міжнародного права.

Перша міжнародна організація – Всесвітній поштовий союз (ВПС), яка виникла у 1875 р. і до цього часу працює в Берні і має на меті налагоджувати співпрацю у сфері міжнародного поштового зв'язку. Міжнародні організації охоплюють різні аспекти міжнародних відносин. Вони створюються в економічній, політичній, культурній сферах, зберігаючи при цьому власну специфіку. Наприклад, існують такі міжнародні організації:

- регіональні організації: Асоціація Держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), Карибське Співтовариство, Ліга Арабських Держав (ЛАД), Організація Ісламська Конференція (ОІК);
- організації економічного характеру: Європейська Асоціація Вільної Торгівлі (ЄАВТ), Міжнародна Торговельна Палата (МТП), Міжнародний Банк Економічного Співробітництва (МБЕС), Міжнародний Валютний Фонд (МВФ), Міжнародний Банк Реконструкції і Розвитку (МБРР);
- організація у сфері окремих галузей світового господарства: Міжнародне Енергетичне Агентство (МЕА), Міжнародне Агентство з Атомної Енергії (МАГАТЕ), Організація Країн Експортерів Нафти (ОПЕК);
- політико-економічні організації: Африканський Союз (АС);
- організації, що об'єднують працівників певних сфер: Міжнародна Організація Журналістів (МОЖ), Міжнародна Асоціація Політичних Наук (МАПН), Міжнародна Організація Кримінальної поліції (ІНТЕРПОЛ);

- демографічні організації: Міжнародна Демократична Федерація Жінок (МДФЖ), Всесвітня Асоціація Молоді (ВАМ), Всесвітня Федерація Демократичної Молоді (ВФДМ);
- організації у сфері культури та спорту: Міжнародний Олімпійський Комітет (МОК), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО);
- військові організації: Організація Північно-Атлантичного Договору (НАТО), Тихоокеанський Пакт Безпеки (АНЗЮС);
- профспілкові організації: Міжнародна Конфедерація Вільних Профспілок (МКВП), Всесвітня Конфедерація Праці (ВКП);
- релігійні організації: Всесвітня Рада Церков (ВРЦ), Християнська Мирна Конференція (ХМК);
- екологічні організації: Грінпіс, Всесвітній Фонд Природи (ВФП), Global Nest;
- Міжнародний Червоний Хрест – організація, що має на меті допомагати військовополоненим, постраждалим у війнах, катастрофах, стихійних лихах.

Вагому роль у системі міжнародних відносин відіграє Організація Об'єднаних Націй (ООН). Вона стала практично першим в історії механізмом широкої багатогранної взаємодії різних держав. Її мета – підтримка миру та безпеки у світі, сприяння економічному та соціальному прогресу. Зазначимо, що останнім часом з'явилась необхідність у реорганізації ООН, у перегляді її цілей, методів та умов діяльності.

Геополітика (від гр. *ge* – Земля) – поняття, що характеризує теорію та практику міжнародних відносин, оснований на взаємовпливі, взаємозалежності географічних, геостратегічних, соціально-політичних, військових, демографічних, економічних та інших факторів. Ці різноманітні фактори національного впливу розглядаються з позиції співвідношення сил у регіоні або в усьому світі в цілому. Термін «геополітика» у науковий

обіг увів шведський соціолог Рудольф Челлен. Особливістю геополітичних концепцій є спроба прослідкувати взаємозв'язок між зовнішньою політикою держави та специфікою її територіально-просторового устрою.

До недавнього часу поняття «геополітика» вживалось у негативному значенні, оскільки було пов'язане з агресією Німеччини проти інших держав, із завоюванням життєвого простору, а також з «гегемонією» США. Проте у сучасній політології поняття «геополітика» має інший зміст і контекст уживання, а також розглядається як фундаментальне поняття в теорії міжнародних відносин.

У геополітиці просторово-політичний фактор відіграє важливу роль, оскільки суб'єкти міжнародних відносин характеризуються територією, особливостями географічного розташування (морські та/або річкові комунікації, острівне розташування, клімат, ґрунти).

Англійський учений-географ Х. Макіндер у роботі «Демократичні ідеали та реальність» (1942 р.) уперше обґрунтував тезу про необхідність аналізу та прогнозування всесвітнього розподілу сил, чим зробив вагомий внесок у дослідження світового політичного процесу.

Вплив географічних факторів на положення держав, на проведення їхньої політики стала предметом дослідження в геополітиці у роботах Ф. Ратцеля і Р. Челлена.

Завдяки географічному розташуванню формувалась переважно морська орієнтація Великобританії, а звідси – необхідність мати потужний флот. Великобританія доклала значних зусиль у розробленні політики «балансу сил»: безпосередньо не втручаючись у європейські конфлікти, вона могла впливати на їх результат, обираючи певного союзника. США здійснювали зовнішню політику, використовуючи переваги свого географічного положення: Тихий і Атлантичний океани – арена дій їх морського флоту.

СРСР був більшою мірою сухопутною країною і міг, за висловом

начальника штаба армії США, – «не замочивши у воді підшв», контролювати ситуацію у Європі, Азії та на Близькому Сході.

Просторово-географічні особливості відбиваються в концепціях пропорційного розвитку тих чи інших видів збройних сил, і, наприклад, для Росії, очевидно, немає необхідності намагатися володіти рівними зі США військово-морськими силами.

Моделі міжнародних відносин, які враховують лише геополітичні параметри, є особливо популярними на «лівому» фланзі політичної думки. Але вони не завжди адекватно відбивають реалії світової політичної ситуації.

Зовнішня політика – політика, яка регулює взаємовідносини між державами та народами на міжнародній арені. Зовнішня політика полягає у закордонній діяльності держави. Зовнішньополітичні цілі відбивають національні інтереси. Реалізуючи їх, держава здійснює зовнішньополітичну діяльність.

Зовнішня політика держави формується під впливом одночасно зовнішніх і внутрішніх факторів. Існує тісний зв'язок і вплив між процесами всередині держав і міжнародними відносинами.

Зовнішня політика спирається на економічний, демографічний, військовий, науково-технічний і культурний потенціали держави, а їх об'єднання визначає можливості зовнішньополітичної діяльності держави та ієрархію пріоритетів у процесі реалізації зовнішньополітичних цілей. Геополітичне положення держави історично визначало вибір партнерів і моделі взаємовідносин із суперниками.

Традиційною формою здійснення зовнішньої політики є встановлення дипломатичних відносин між державами; відкриття представництв держав у всесвітніх і регіональних міжнародних організаціях або набуття членства держави в них; здійснення та підтримка на різному рівні епізодичних або регулярних контактів з представниками держав, зарубіжних партій і рухів, з

якими ця держава не має дипломатичних відносин або дружніх зв'язків, але у діалозі з якими зацікавлена.

Зовнішня політика відбивається у постановці цілей державного розвитку, у виборі засобів і методів вирішення внутрішньополітичної ситуації у державі; спирається на ресурси та кадровий потенціал, який має держава. Її не можна розглядати окремо від внутрішньої політики держави.

Внутрішня політика – сукупність напрямів діяльності держави, її структур та інститутів з організаційного, конкретно-змістовного вираження інтересів народу з метою створення умов для нормального людського життя; збереження або реформування існуючого державного устрою. Внутрішня політика здійснюється у таких сферах: політичній, економічній, демографічній, культурній, аграрній, соціальній та ін.

Внутрішня політика у політичній сфері спрямована на модернізацію, удосконалення політичної системи суспільства, окремих її інститутів, політичних відносин і відносин між інститутами, правил, норм, законів, які регулюють ці взаємодії, і в цілому на створення стабільної, ефективно діючої політики. Ця політика основана на реальних людських інтересах, основоположних конституційних принципах: здійснення прав і свобод людини і громадянина не повинно порушувати права інших осіб; права та свободи людини і громадянина діють безпосередньо; всі рівні перед законом і судом; держава гарантує рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового та посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань; гідність людини охороняється державою; громадяни мають право брати участь в управлінні справами держави безпосередньо або опосередковано через своїх представників; обирати та бути обраними в органи державної влади та місцевого самоврядування, а також брати участь у референдумі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Андреев, С. С. Политика как социальное явление / С. С. Андреев // Социально-политические науки. – 1991. – № 4. – С. 93 – 103.
2. Ануфриев, Е. А. Субъективные основы и субъекты политики / Е. А. Ануфриев // Социально-политический журнал. – 1996. – № 4. – С. 78 – 91.
3. Айзенштат, Я. От тоталитарного государства к правовому / Я. Айзенштат. – М. : Экзамен, 1993. – 30 с.
4. Ашин, Г. К. Правящая элита и общество / Г. К. Ашин // Свободная мысль. – 1993. – № 3. – С. 58 – 69.
5. Бутенко, А. П. Государство и гражданское общество / А. П. Бутенко, А. В. Миронов // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 13 – 19.
6. Васильчук, Ю. А. Гражданское общество эпохи НТР / Ю. А. Васильчук // Политические исследования. – 1991. – № 4. – С. 4 – 20.
7. Васильев, М. И. Партии, движения, политические силы / М. И. Васильев // Политические исследования. – 1992. – № 5, 6. – С. 203 – 206.
8. Вебер, М. Избранные произведения: политика как призвание и профессия / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 706 с.
9. Гальчинський, А. С. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? / А. С. Гальчинський. – К. : Укр. пропілеї, 1996. – 160 с.
10. Гавриленко, І. Чи потрібна державі ідеологія / І. Гавриленко // Віче. – 1996. – № 4 (59). – С. 48.
11. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / Л. И. Василенко, В. Е. Ермолаева, Ю. А. Шрейдера; под ред. В. М. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 496 с.
12. Голобуцький, О. Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності та добробуту / О. Голобуцький. – К. : УРП, 1995. – 167 с.

13. Головаха, Е. И. Демократизация общества и развитие личности / Е. И. Головаха, И. Е. Бекешкина, В. С. Небоженко. – К. : Наук. думка, 1992. – 126 с.
14. Группы интересов // Политические исследования. – 1992. – № 5, 6. – С. 163 –166.
15. Дахин, В. Политическая культура и власть / В. Дахин // Свободная мысль. –1996. – № 1. – С. 21 – 23.
16. Доган, М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси. – М. : Соц.-полит. журн., 1994. – 272 с.
17. Житенев, В. А. Политическая культура: опыт формирования и проблемы / В. А. Житенев. – М. : Политиздат, 1990. – 140 с.
18. Завершинский, К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта / К. Ф. Завершинский // Политические исследования. – 2001. – № 2. – С. 113 –131.
19. Здравомыслов, А. Г. Социология конфликта / А. Г. Здравомыслов. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 317 с.
20. Иванов, В. Н. Политическая психология / В. Н. Иванов. – М. : Филос. общество СССР, 1990. – 218 с.
21. Кельман, М. Десять засад демократії / М. Кельман // Право України. – 1996. – № 8. – С. 7 – 10.
22. Ковлер, А. И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории / А. И. Ковлер. – М. : Наука, 1990. – 254 с.
23. Коломийцев, В. Ф. Партии в зеркале западной политологии / В. Ф. Коломийцев // Государство и право. – 1995. – № 10. – С.136 – 145.
24. Комаров, С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – М. : Юрайт, 1998. – 416 с.
25. Краснов, Б. И. Теория власти и властных отношений / Б. И. Краснов // Социально-политический журнал. – 1994. – № 3. – С. 74 – 77.

26. Кретов, Б. Н. Политическая теория лидерства / Б. Н. Кретов // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 2. – С.84 – 101.
27. Кто есть кто в мировой политике : справ. / под ред. А. М. Балебанова. – М. : Политиздат, 1990. – 558 с.
28. Кухта, Б. Політичні еліти і політичне лідерство / Б. Кухта, Н. Теплухова. – Л. : МП «Хвилі», 1995. – 196 с.
29. Ледяев, В. Г. Власть : концептуальный анализ / В. Г. Ледяев // Полит. исследования. – 2000. – № 1. – С. 97 – 107.
30. Ледяев, В. Г. Формы власти : типологический анализ / В. Г. Ледяев // Полит. исследования. – 2000. – № 2. – С. 6 – 18.
31. Лепехин, В. Группы давления : генезис и классификация / В. Лепехин // Власть. – 1993. – № 3. – С. 69 – 74.
32. Литвин, В. Феномен партії / В. Литвин // Віче. –1992. – № 6. – С.39 – 43.
33. Лісовий, В. С. Поняття політичної культури і сучасний стан політичної культури в Україні / В. С. Лісовий // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 52 – 57.
34. Лобер, В. Демократия : от зарождения идеи до современности / В. Лобер. – М. : Знание, 1992. – 62 с.
35. Лузан, А. А. Политическая жизнь общества : вопросы теории / А. А. Лузан. – К. : Вища шк., 1989. – 149 с.
36. Малькова, Т. Массы. Элита. Лидер / Т. Малькова, М. Фролова. – М. : Знание, 1992. – 40 с.
37. Мурадян, А. Л. Самая благородная наука. Об основных понятиях международной политической теории / А. Л. Мурадян. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 158 с.
38. Наука о политике (основные понятия политологии) : учеб. пособие. / И. И. Белая, Ю. И. Кисиль, В. А. Копылов и др. — Х. : Харьк. авиац. ин-т, 1994. – 138 с.

39. Ольшанский, Д. В. Неформалы: групповой портрет в интерьере / Д. В. Ольшанский. – М. : Педагогика, 1990. – 188 с.
40. Остром, В. Демократия и самоуправление / В. Остром // Государство и право. –1994. – № 4. – С. 124 – 129.
41. Попович, М. В. Національна культура і культура націй / М. В. Попович. – К. : Знання, 1991 – 64 с.
42. Романюк, О. Г. Суспільство, влада, політика / О. Г. Романюк. – Х. : Катран, 1993. – 27 с.
43. Рябов, С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – К. : Тандем, 1996. – 239 с.
44. Рябов, С. Г. Державна влада : проблеми авторитету і легітимності / С. Г. Рябов. – К. : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 1996. – 117 с.
45. Рябов, С. Г. Основи теорії політики / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. – К. : Тандем, 1996. – 192 с.
46. Сергиенко, П. А. Массовое политическое сознание / П. А. Сергиенко. – К. : Лыбидь, 1991. – 176 с.
47. Сиренко, В. Ф. Интересы – власть – управление / В. Ф. Сиренко. – К. : Наук. думка, 1991. – 156 с.
48. Соргин, В. Либерализм Запада XVII – XX вв. / В. Соргин. – М. : ИВИ РАН, 1995. – 228 с.
49. Тимошенко, В. І. Правова держава / В. І. Тимошенко. – К. : Наук. думка, 1994. – 132 с.
50. Чиркин, В. Е. Элементы сравнительного государственоведения / В. Е. Чиркин. – М. : Артикул, 1997. – 352 с.
51. Шаповал, В. М. Конституційні системи зарубіжних країн / В. М. Шаповал. – К. : АртЕк, 2001. – 262 с.
52. Шумпетер, Й. Капитализм. Социализм. Демократия / Й. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.

Навчальне видання

Копилов Володимир Олександрович
Ковальова Ірина Іванівна
Лобанова Лариса Анатоліївна
та ін.

ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ І ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА
(ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ)

Редактор Н. М. Сікульська

Зв. план, 2015

Підписано до друку 20.05.2015

Формат 60x84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 10,9. Обл.-вид. арк. 12,25. Наклад 100 пр.

Замовлення 176. Ціна вільна

Видавець і виготовлювач

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001